

957

ԱՐԿԱՆԻ Յ. ՃՈՂՈՒՐԵԱՆ

ՄՈՌԱՅՈՒԱԾ ԵԶԽԱՐԶ

Ե. Գ Ի Ր Ք

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

ան Մ. Շարաձէի, Նիկ., 21.

Ташогр. М. Шарадзе, Ник., 21.

1895

ԱՆՐԱԿ

1028

2013

ՍԵՐԵՐ
1028

ՔԱ
71375

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆ

ՄՈՒՆՅՈՒԱՆՈՒ ԵԶԻՄԱՐԶ

451

Ե. Գ Ի Ր Ք

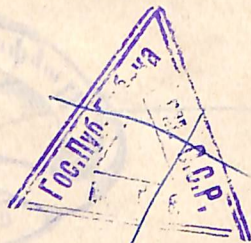


Թ Ի Ք Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Շարաձէի, Նիկ., 21.

Типогр. М. Шарадзе, Ник., 21.
1895

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 8-го Апрѣля,
1894 года.



957
41



1028-2013

181021



Ա.

Աջաջուր գիւղից ձիով Խաչթառակ էի գնում
օրուայ խիստ շոգ ժամանակ: Արեւ գլուխս աչնպէս
կեծացրել էր, որ ձիու վրայ ննջելիս քիչ էր մնում
գլորուէի գետին. մանաւանդ՝ երբ ձին ճանճերի
խայթոցներից նեղացած ոտները քարերին խփելով՝
վայր ի վեր էր անում, սույը պտտում, գլուխը
թափահարում՝ սանձը ձեռքից խլում, յանկարծ ա-
ռաջ վազում կամ կանգ առնում, դանդաղում ու
էլի վազում փռնացնում...

Ձիու վրայ շոգից թուլացած, դադրած ու շըշ-
մած լինելով՝ երբ հասայ Աղստե գետի ափը, ձիուց
իջայ, երեսովս ջուր ճօփ տուի, բայց տաքացած
ջրից ոչ զով զգացի և ոչ կարողացայ խմել, թէ և
ծարաւից պապակում էի:

Ձիւ կապեցի գետի ափին բուսած ուռենու
ճիւղից և նօսր ստուերի տակ երեսիս վրայ ընկայ
գետին, ինքս էլ չիմացայ, թէ Խնչպէս քունս
տարաւ: Յանկարծ մի խուլ շրթփոց արթնացրեց
ինձ. տեսայ, որ ձիւ խրտնել է գետին մօտե-

ցող մի կիսամերկ մարդուց, որը մի սափոր ձեռին կռանում էր գետինը ջուր լցնելու: Աչքս բարձրացրի, հանդէպս, խճուղու վրայ մի խումբ մարդիկ նկատեցի: Կիսամերկ մարդը նրանց ընկերներին էր երևում: Նա գետի տաքացած ջրին սափորը լցրեց և դնաց ընկերներին մօտ:

Ես այլևս չկարողացայ քնել. ուշադրութիւնս գրաւեցին ճանապարհի վրայ շարժուողները: Զիս անդադար փռնացնում էր: Ես հետաքրքրութեամբ դիտում էի մարդկանց խմբին, որոնցից մինն, ինչպէս թւում էր, առաւելութիւն ունէր միւսներին ընկերներին:

Այդ առաւելութիւն ունեցողը մի փոքր առանձնացած նրանցից՝ ձեռքով կամ ձեռքի փայտով նրանց բան էր ցոյց տալիս՝ կառավարում էր:

Դրանք խճուղու փահլանները կամ մշակներն էին, իսկ այն բան ցոյց տուողը կնդդտորից (կանդուկտոր) նշանակուած փահլաբաշին կամ ուզբաշին էր խմբի գլխին:

Խճուղին սրբող մշակները փահլաբաշու առաջնորդութեամբ հետզհետէ փոշի, թոզ բարձրացնելով, իրենց ձեռքի թիւերով, բահ ու աւելնելով մօտենում էին Աղստեին, որի երկարութեամբ ձգուած է ճանապարհը:

Խճուղու մշակներին, այն խեղճ մարդկանց ընթերցողներն անշուշտ, եթէ խճուղիով ճանապարհորդել են, տեսած և ծանօթ կլինին: Նրանք

բոլորն էլ գիւղացի աղքատիկ մարդիկ են: Գոնէ ով որ անցել է Աղստափից դէպի Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Ղարս և ուրիշ շատ կողմեր, խճուղու ավերի վրայ նկատած կլինի քարակոյտի շէղջի առաջ նստոտած աշխարհից մոռացուած, խեղճ, քեասիբ մարդիկ, որոնք աղքատութեան երեսին, կեանքի դառնութիւնից մաշուած, չորացած, ոսկր դարձած մարմնի վրայ հագած ունին մի-մի ամիսներով ջրի ու սապնի երես չտեսած, կեղտ ու ժանդում շաղախուած, որդնալից, անծօտ ու պատռոտուած, կոշտ՝ կէչ դարձած շիւշայ շապիկ, նոյնալիսի կտաւի կամ կանեփի վարտիկ, որոնց հագար ու մի ծակուծուկից այլակերպուած միսները երևում է. գլխներին հուպ տուած թանի կամ մի քանի ալլ գոյն ստացած աղլուխ՝ թաշկինակ կամ ծածկած գառնամորթ մեծ-մեծ փափախներ, որոնց տակ ճիւղում, ճնշում է վիզները. ոտներին հագած ունին չոր, դանդուղութ ու տրդլափ դարձած, տրիստենները քանդուած կաշուէ տրեխներ և գծծուած բրդէ պաճիճ ու գուլպաներ:

Նրանք, քեասիբները, սառնաշունչ ձմեռը համարեա մերկ, դողդողալով՝ ծնկներն իրար թակելով, վրով թացնելով, ամբողջ մարմնով կապտացած, սառած-սքեառած, աշխատող ձեռքներին փչելով, ոտներնին ձիւնի մէջ բարձրութեամբ անելով, իսկ ամառուայ շոգին արևից արաբի կամ նէգրի գոյն ստացած, կիսամերկ մարմնով, քրտնքում ջուր-

կտրած, կոշտացած ձեռքերով թի, բա՛հ, լո՛ւմ, ղազմա, քլու՛նգ ու աւիլներ ունին բռնած, և՛ կամ միմի մուրճ առած, շէնքներում ամուր քարէ սալ, որի վրայ դնելով մանր ու միջակ քարերը, երկու ոտի թաթերը դէմ տուած՝ տնքալով, վռչալով, կեանքները մաշելով՝ փշրում-խշրում են, կռվում են այն քարերի հետ շարունակ, շէղջ ու խիճ դարձնում նրանց և փռում ուղիի վրայ։

Մաշուած դէմքները թող ու կեղտում մտած, շատ անգամ էլ քողցած, երբեմն միայն չոր ու ցամաք, այն էլ գարու կամ կորկի ճաթ հացով, հեռու ջրից՝ պասպակելով՝ ծամում-ծամում, զկրտալով, կիսախեղդ լինելով՝ հազիւ կարողանում են կուլ տալ ստամոքս ուղարկել չոր զուռութ թիքա՝ պատառները՝ պատառոտելով իրենց կոկորդը, իսկ նրանց ետեւից՝ ըմպելիների փոխանակ, որ հարուստներին ու աղաներին — վաշխառուներին է վիճակուած, կուլ են տալիս՝ կազմ դարձած կպչող թուրք...

Խեղճ ու քեասիբ մշակները, այդ թշուառ ու անմեղ արարածները, ամբողջ օրը հանգիստ չունին, կիրակի էլ չունին. նրանք շարունակ քաշ են գալիս, քար ու փետ են ջարդում, հարուստի՝ վաշխառուի գրպանը լցնում և իրենց միայն՝ օրական պարէն—չոր ու զուռութ հաց վաստակում։ Իրանց միակ ուժով տուն, ընտանիք կտռալարում, հարկ վճարում. եթէ իրան գիւղացու խօսքով ասենք, «մի կտոր հացի համար քար ու փետ են կրծում,

հող ու մոխիր լիզում»։ Այդ խեղճերից շատերն էլ, որոնք մահառիթ թող շնչելով ճանապարհ են սրբում, կամ ուսով կամ ասլիաներով հող ու քար են կրում՝ խճուղու վրայ, նրա խորթ ու բորթ տեղերը լցնում, — մի խօսքով անվերջ կերպով տանջւում, չարչարւում։

Բայց ահա աղաները, մշակի մարդկային սլափերն ունեցողները, քէֆները քեօք, փորները դուրս գցած, հագած, կապած — կօշիկները մինչև ծնկները քաշած, դրամով լի սակվեաժը ուսը գցած, քաթանի գլխարկով, դեղին կոճակներով զարդարուած, իրանց տիկիների հետ նստած, քամու պէս խաղացող ձիեր լծած կառքի կամ եռանգակի մէջ իրենց հով ու զովին տալով, զը՛նգ — զը՛նգ, զը՛նգ... անցկացան պատրաստի ճանապարհի վրայով դէպի այս և այն քաղաքը՝ զովաշունչ ամարանացներում քէֆ քաշելու, թուղթ խաղալու, մուգիկայի ներդաշնակ ձայնի տակ պարելու համար։ Նրանք անցկացան առանց մշակների վերայ ուշք դարձնելու. կարծես այնտեղ մարդիկ չէին կանգնած, կարծես նրանք էլ այն քարերն ու խճերը լինէին, որոնց վրայով գլորւում էին ամարանոց գնացող աղաների թեթեւ կառքերի անիւները։

Բ.

Խճուղու ափերին, տասից տասնևհինգ վերստից յետոյ, եւրոպական ճաշակով արքունական շինու-

Թիւններ կան, որոնք խճուղու «կազարմա» են կոչուում: Խճուղու ինժեներները իւրաքանչիւր «կազարմա» պահ են տալիս մի կանդուկտորի, որի հսկողութեան տակ է դնում խճուղու մօտաւորապէս 10—18 վերստ, քիչ աւելի կամ պակաս տարածութեան մաքրութեան պատասխանատւութիւնը: Կանդուկտորը գիւղացի կամ քաղաքացի հասարակ հասկացողութեան տէր մարդ է (մեծ մասամբ, մեր տեսածները, գիւղացիք են եղել), որն իմանում է փոքր ինչ գրել, այսինքն՝ այնքան գրել, որ կարողանայ ինժեներներին հաշիւ տալ, թէ՛ ամսական ո՞րքան մշակ է վարձուել, իւրաքանչիւրը քանի օր է սրբել, կամ քանի սաժէնակոյտ խիճ է պատրաստել և այլն:

Բացի գրանից, կանդուկտորն է ստանում ինժեներներից մշակների վարձը և բաժանում նրանց, որի մէջ նա մահացու մեղքեր է գործում, շատ անգամ իւր օգնական փահլաբաշու հետ միասին:

Խնքը կանդուկտորն իսկապէս փահլաբաշի է. նա պետք է ամբողջ օրը հսկէ մշակներին և բանացնէ — առանձին մասնագիտութիւն կամ առաւելութիւն չունին, բացի գիր գիտենալուց... Բայց արի տես աշխարհիս քոռութիւնը, որ երբեմն ծառաներն էլ, երբ փորները նիւթ է ընկնում, հանգամանքից օգուտ քաղելով, իրենց համար ծառայողներ են վարձում կամ վարձուածներին անխիղճ կերպով ծառայեցնում...:

Այն օրը, երբ ես հանգիպեցի մշակներին, ինձ

արդէն վաղուց ծանօթ վարք ու բարքի տէր կանդուկտորներից մէկը կամ սովորականն ասենք՝ «աղայ կնդտոր»-ը բացակայ էր. նրա փոխարէն մշակների գլխին կանգնած էր նոյն մշակներից մինը, որն արտօնութիւն էր ստացել «կնդտոր աղայից և տգիտաբար, համարեա, ինչպէս ասում են, «ընկոյզ էր կոտրում խեղճ մշակների գլխին», որովհետեւ դա ևս վարձուելով կնդտորից, աղայի գիրք տուած իրեն՝ ուղղում էր արժանանալ այն աստիճանին:

Այդ օրը շարունակ ճանապարհորդներ էին անցնում դէպի Դիլիշան և ընդհակառակն՝ դէպի Աղստափայ:

Իւրաքանչիւր սպիտակ գլխարկով անցկացող անձանօթ, դեղին կոճակաւոր կամ սպիտակազու գլխարկաւոր... ճանապարհորդի փահլաբաշին գլխարկը վերցնում բարեւում էր, ցոյց տալով մշակներին, որ ինքը նրանց ամենքին էլ ծանօթ է, և, բարկանում էր բանուորների վրայ, որ նրանք էլ գլուխ վայր բերեն, երկրպագեն ճանապարհով անցնող՝ դէպի իրենք անտարբեր անցնող... ցարներին...:

Փուշ կենդանին, ինքը պարապ, հանգիստ կանգնած իր քէֆին, խեղճ մշակների գլխին կրակ էր վառում ասելով.

— Դէ, կաղնիլ միք. տենում էք աղայ մարդիկ են անցկենում. նրանք մեծ աղին խաբար կտան, թէ մշակնին պարապ-սարապ նստած ին: Դէ հա. չէր որ փող էք ստանում... — սատանայական խօսքերով

ասում էր փահլաբաշին և նեղում դադրած մշակներին:

— Վայէ, Մակի ապի, դէ էս ա կէս օր ա դառել, ճաշթող արա. սոված սրտներս թլկտրմ ա, միքիչ հաց ծամենք է՛,— նեղացած և յոգնած տրտունջներ էին անում մշակները:

— Քիչ ժանգ ու ժէն արէք է՛. կէս օրը ո՛ր դեան ա. հլա ըրեգնակը թեքն ա կաղնած....

— Մակի ապի, ընչի՞ ես գեանի սհենց չըրջարըմ մեզ. ըրեգնակը գլխներիս տուել ոտներնըմս դուս ա եկել, դու ասըմ ես թէ հլա թեքն ա:

— Ս. քոռ հառամդադա, քիչ ոխիդ արա, քիչ բնդով չիկուծին արա, թէ չէ՛ ըրիկունն աղէն կը դալ խաբար կտամ, դուս անիլ կը տամ շատ խօսողին.... էս անտերի հըմար փող ենք առնըմ, աթար խու չի, բանեցէք էլի, — փահլաբաշին ասաց բարկացած և ձեռքի փայտը գետնովը տուեց:

Մշակները քիչ ժամանակ լուռ ու մունջ շարունակեցին սրբել, իսկ Մակին խոթող առած նստած էր մի քարի վրայ, խոթողած դէմքով:

— Ետ վալիսը մարդ դի դուս անիլ տալ հա. — կրկնեց մշակներից մինը, աչքի տակով նայելով Մակին խէթումէթ աչքերին ու դաժան դէմքին:

Ուղիղ կէս օր էր. արևը տապում էր, հող, քար ու առազ այսէս էին կեծացել, որ մարդ ոտները գետնին դնելիս զգում էր, թէ խաշումէ: Քամին առ ժամանակ բոլորովին կտրուած էր. ուռիների թույլ տերևները սլարել էին. արտերի հա-

սած, կծղած ժամանակն էր. արևասէր մըջիւնները, ինչպէս ճռռէքն ու մորեխները... իրենց զանազան ձայներով մի ընդհանուր թշուոց էին սարքել. ճանճերը հօ մարդու աչք էին մտնում շարունակ, մի րոպէ առանց ձեռքը շարժելու հանգիստ նստել չէր լինում. կիզիչ արևի տակ, մօտիկ դաշտերում երկրագործ մշակներն ևս վաստակում էին յոգնած թուլացած. մարդ որ խոտերի միջով ոտները փոխում էր, միքանի տեղ երեսի վրայ սլիհում շրջակալէ վայր էր ընկնում: Մօտիցս խլէզ (մողես) ու լորտուկները խլպտալով այս ու այն կողմն էին սողում, խշտացնում, քարի, փայտի ճեղք ու խողոցը մտնում, գլխները դուրս հանում, էլի մտնում: Գետափերը դուրս եկած ջրի կրեաներն ու գորտերը մէջէմէջ կոկոսացնում, թռչում՝ չլըփ, ջուրն էին ընկնում, կրկին դուրս գալիս փր, խոտերի մէջ մըտնում և զանազան ձայներ հանում: Ես ուռենու տակ թինկը տուած՝ ուզում էի միևնոյն ժամանակ զգոյշ մնալ, որովհետև վախենում էի, թէ սարսափ ազդող սողուններից մինը յանկարծ ծոցս մտնի: Ես շուռ եկայ մէջքիս վրայ պառկեցի, աչքերս ծառի ճիւղերին էի դցել. մին էլ յանկարծ մեկնած ձեռքս մի անսպասելի սառուսուռ զգաց: Վայ, վերթուայ տեղիցս, նայեմ տեսնեմ որ մի սև օձ վերեւից զզղւնած սողում է դաստակիս վրայով. օձը ձայնիցս սթափուելով ոտներիս տակ միքանի պտոյտ արաւ և ուզում էր մկանջակը մտնել, ես վախեցած առաջ մի մեծ քար և բարկութեամբ ջախջախեցի:

Ադամի թշնամու գլուխը ու փայտի ծայրով բարձրացրի ուռենու ճիւղից թառ տուի:

Այդ միջոցին Մակի ապին մշակներին ճաշթող արաւ և ինքը եկաւ ինձ մօտ: Ես նրան ցոյց տալով օձի ջախջախուած գլուխը, պատմեցի Ադամի ու Եւայի պատմութիւնը, բացատրեցի խորամանկութիւնը և խօսքս տեղը յարմարեցնելով ականարկեցի և իրեն օձ լինելը... վերջացնելով այդ, ուզում էի փահաւազուն միքանի հարցմունքներ անել, բայց անպիտանը զգալով ականարկութիւններս գլուխն ռազ արաւ գնաց վերև, գետի խոր տեղում լողանալու. իսկ ես մօտեցայ իմ ուշադրութիւնը գրբաւող մշակներին, որոնք ինձանից քիչ հեռու, ճանապարհի տակ՝ մի թմբի ետև պատասպարուած արևի կեղող ճառագայթների շանթերեց, չոր ու ցամաք հաց էին ծամում ու կեօլացած՝ ջրից խմում....

Գ.

Բարի աջողում ձեզ, մշակ եղբայրներ:

— Այ՛ Աստուծոյ ահատ ու անպակաս բարին քու տանն ու տեղին. համեցէք անդայ ջան, հաց անոշ արայ, մի քանի երիտասարդներ տեղներից վեր կենալով հրաւիրեցին ինձ: Ես նրանց նախ ծանօթացրի անձիս հետ որ աղայ չեմ և ապա՝ շնորհակալ եմ, ասեցի ու մի քարի վրայ նստեցի:

— Աղայ ջան, քաղքըցի, կրթացող մարդ ես ըրեւրմ, ասա տենանք ռրտեան ես գալիս, ռրդի

ես գնրմ. աշխար մանեկած մարդ ես, ինչ նոր-նոր խաբարնի կայ, — հետաքրքրութեամբ հարցրեց ըստ երևոյթին մի ծեր, շլինքն արեառ մըշակ, որի կուրծքն ու թիկունքը արևից սևացել սև սաթ էր դարձել և պատռոտուած հալաւի միջից մարմնի դուրս ցցուած ոսկրներն երևում էին ինչպէս չոր տախտակ: Խեղճ մշակն ուրիշ բաց տեղ էլ ունէր. ամօթխած աշխատում էր ծածկել, որ չը տեսնեմ: Նրա քրտնած մարմինը ամօթխածութիւնից դարձեալ քրտինք գցեց, բայց նա բնական խելքի ու ձերքի տէր էր երեւում իւր աղքատիկ ձորձի մէջ...:

Մինչև ես նրա և նա ինձ հետ կը ծանօթանար, չափից դուրս դադրած վաստակաւորները նուաղեցին քնից և իւրաքանչիւրը մի կողմը, խճերի վրայ պառկեցին ու սկսեցին քնի մէջ հանգստութեամբ խռացնել:

Ո՞րտեղացի ես, բիձայ, անունդ ինչ է:

— Ըղդնեցի եմ, անըմս էլ քե ծառայ Ակոբ ա: Դ՛ո՛ւ ո՞վ ես ըղբրացու ջան, հարցնիլն ամօթ չլի, — ասաց նա ինձ:

— Ես խաչթառակցի եմ, — պատասխանեցի:

— Ի՞նչ զունլուղի մէջ ես:

— Վարժապետութիւն եմ անում:

— Երնակ քե՛, — սիրտը վեր խմելով ասաց նա և խորը հառաչեց, բայց պատճառը չբացադրեց. անշուշտ ինձ շատ բաղտաւոր մարդ կարծեց երևի:

Ա՛կոբ ապէր, ինչպէս երևում է, տարիքդ

վաթսուներեց մօտիկ պէտք է լինին. դու ծեր մարդ ես, ինչո՞ւ որդոցդ չես բանեցնում այս ճանապարհի վրայ. մեղք չես, որ ծերութեանդ հասակում ևս այսպիսի մի գփուար աշխատանք ես յանձդ առել:

— Վարժապետ ջան, քե ծառայ՝ մեծ, հասած որդի չունեմ, չիմ (բոլորը) մանր ըխելք են:

— Ակոր ապի, երևում է շատ ուշ ես ամուսնացել, որ որդիքդ այդչափ մանր են, դու արդէն ծեր ես:

— Հը՛հ, հը՛հը՛հ, — քմբըծիծաղ տալով ասաց խեղճ Ակոր ապին. — Ես ընդամենը քառսուն տրեկան եմ:

— Վահ, զարմանում եմ, այդ թի՛նչ ես ասում. ապա ինչո՞ւ այդպէս զառամել ես:

— Ե՛... վարժապետ ջան, ապրուստի դարդը մարդի քսանըհինգ տրեկան հասակումն էլա ծերացնում... Հլա մի մտիկ տուր էն կողքի վրայ խտոր ընկած տղին, քսանօխտը տրեկան ա. տես ինչպէս ա սիպտակացել. սրանք չիմ էլ ինձ պէս քեասիբ, կորած, շլինքներիցը հետ պարտքըմ թաղըած մարդիկ են:

— Ինչո՞ւ էք այդպէս աղքատ, ո՞վ է ձեզ այդպէս աղքատացրել, չէ՞ որ դուք ամենից շատ էք չարչարում, տանջում...

— Ե՛, արևիդ մատաղ, հլէ ո՞վ տես, ով վեր ա կենըմ տեղիցը, մեր ջանն ա ուտըմ. ո՞ր մնի անըմը տամ, ո՞ր մէկէլինը թողամ, քեօխվայ, գզիր, քեաղխուդա, հարուստ, ձիաւոր... եասաուլ, գեղի

ու դրսի դատաւորնին... և հէնց մեր էս անիծած փահլաբաշին ու կնդդտորը. ամենքն էլ միս ուտող ղուշեր են, մենք նրանց հըմար ջամդաք, լէշ. ինչքան ուզըմ են մսերնիցս ձիգ են տալի... Վարժապետ ջան, կաց մի ծկրակեմ դէս ու դէն. էն խբրըգանը եկած անգաճ դնելիս կլի ըստեղէք, — կասկածաւոր կերպով ասաց Ակոր ապին և հազիւ տեղից վեր կենալով գնաց գետի կողմը, նայեց, ետ եկաւ և ասաց.

— Սրանք որ կան, անօրէն մարդիկ են. մի անմեղ բանի հըմար մշակութենից դուս կանեն. լղացել դուս ա եկել ուռըբու տակին փըրսըւեր ընկել քնել. հմի մենք կտրող ենք աներկիւղ խօսալ, զրից անել:

— Ակոր ապի, այդ փահլաբաշին էլ ձեզ պէս մշակ մարդ է, ինչո՞ւ դուք այդպէս քաշում վախենում էք նրանից:

— Վարժապետ ջան, դա մեզ պէս մարդ չի. դա քիչ հըսկացողա. բընըգլխի ա ումեր կնդդտորի թագուն բաների հետ ծանօթ. հէնց դրա համար էլ կնդդտորը դրա քէֆին դիպչըմ չի, որ ինչա՛ իրան թաքուն-թաքուն բաները բաց չանի...

— Ի՞նչ թագուն — գաղտնի բաներ ունին կընդըդտորները:

— Ե՛ն, որ մեր տները քանդըմ են՝ հալալ աշխատանքնիս կտրըմ են: Ճասներկու տարի ա մշակութին եմ անըմ. որտեղ գնացել եմ, ո՞ր կնդդտորի կշտին բանել, ծառայել եմ, մինն էլա խտակ,

բարեհոգի, ձեռքը թամուզ մարդ չի լել, չիմքաշող, չիմ ուտող են մշակից...

— Վահ, միթէ այդ անպիտանները ձեզ պէս մարդկանց դուրքը քրտինքի վաստակից էլ մասն են հանում իրենց համար, միթէ այդքան մեռած խղճի տէր են դրանք: Պատմիր, աստ տեսնեմ, թնչպէս են կտրում ձեր ուռնիկը... Թնչքան էք ստանում:

— Սմասկան ստանում ենք օխտը մանէթ:

— Այդպիսի տանջանքի մէջ եօթը մանէթ. խեղճ մարդիկ, ճշմարիտն ասա, այդքան:

— Հա, հէնց էտքան, աւել տալիս չեն:

— Ո՞վ է վճարում ձեր ամսավարձը:

— Աղէն:

— Ո՞վ է այդ աղէն:

— Կնդդորը:

— Կնդդորը՞. որտեղ է նա այժմ:

— Ի՞րանց տանը, իրանց բանին ու գործին:

— Ի՞նչպէս թէ իրանց գործին, նա միշտ տանն է լինում:

— Չէ:

— Հասկա:

— Նա տանը մնալու ըրաւունք չունի, ամա դէ թագուն տեղ ա, ո՞վ ա հրցնում: Օ՛հ, վարժապետ, շատ մուռտառն ա անիծածը. էն ա գիշերը ա, թէ որ օրն ա անցկենալու մեծ աղէն՝ (ինժեները) և էն օրը մեզ վրայ կաղնած, մինչև անգամ թին ձեռին օգտըմ ա մեզ, որ մեծ աղէն տեսայ, շնորհակալ լի նրանից. մնացած վախտը գնում ա տա-

նը, շրէաքի տակին արխէյին պորտիկ անըմ ու դոնլուղի վախտը դոնլուղն ստանում...

— Լաւ, փահլաբաշին որքան է ստանում:

— Նա. նրա տունն Աստօծ քանդի, նա համ մեզանից ա քաշըմ, համ էլ կնդդորից էրկու իրեք մանէթ մեզանից աւել ա ստանում:

— Վահ, միթէ եօթը մանէթից նրան էլ էք բան տալիս և ինչո՞ւ համար:

— Ի՞նչ անենք, մեր ու կնդդորի մէջ խըրըբզանութին ա անըմ, գանգատըմ. նա էլ իրեն սարփի խաթեր, ով որ օխտը մանէթից պակասով ա բանըմ, նրան ա ընդունըմ. դրա համար էլ մենք ճարներս կտրած մանէթից մի-մի շահի ուռշվաթ էլ փահլաբաշուն ենք տալի, որ չարախօսութին չանի, դուս գցիլ չտայ...

— Կնդդորն ի հարկէ աւելի շատ ստանալիս կը լինի:

— Վարժապետ ջան, մի քիչ համբերի, մի մտիկ տամ, անիծածը կը գայ անգամ կը դնի ասածնիս կը մանայ՝ կնդդորին խաբար կը տայ...

Խեղճ Յակօբը կրկին զնաց գետի կողմը, նայեց, վերադարձաւ և ժպտաշուրթն ասաց.

— Զարթնել ա, ծառի տակ նստած քթիւ ա անըմ — փափախն ու շորերը պտուրմ ա:

— Ա՛կօբ ապի, կնդդորը որքան է ստանում. կրկին հարցրի:

— Նրա դոնլուղին չափ չկայ, գիշերը չենք, ասըմ են քսան մանէթ ա ստանըմ ընջներաղիցը, ա-

1028-82013

154

(954)

մա էրկու էտղադար էլ մշակներէց պոկելիս կլի...

— Ուրեմն նա վաթսուոն մանէթ փող կը լինի ստանալիս, — ասեցի ես:

— Ե՛, աւել առնելիս կլի, վարժապետ ջան, զեղըմն էլ մարդ չի մնացել, որ էտ անաստուածին պարտական չը լի...

— Կնդդտորը այստեղացի է՞ թէ...

— Հրաման քե, մեր քոռ Զիպուլի տղէն ա, էրէկ մէկէլ օրը մի տկլոր զադ էր, հմի էտ կնդդտորութենովը աղայ ա դառել, մշակներէց կերած ուռչվաթովը ամենի մօտ էլ խօսքն անց ա կացնըմ. զեղմն էնդայդի հմբարտ-հմբարտ ման ա գալի, որ հետն էլ խօսւըմ չի...

— Լաւ, այդ թո՛ղ, բայց միթէ ինժեները ձեզ չի ճանաչում կամ միթէ նա ամեն մէկիդ ուճիկը չի որոշել:

— Գիդըմ չեմ:

— Ինչո՞ւ, չէք հարցրել:

— Վարժապետ ջան, գիր չենք գիդըմ, զակուն չենք հսկանըմ, հըրցնենք, չհըրցնենք, նրանք իրանց բանը լաւ գիգան:

— Կնդդտորն ի՞նչքան կաշառք ուտելիս կլի ամեն մէկիցդ:

— Նա ասըմ ա, որ ընջներէցն ինքը ութ մանէթ ա ստանըմ ամեն մէկիս հըմար. ետոյ՛ ութից մինն ինքն ա վե կալնըմ, օխտը մեզ տալի:

— Ուրեմն ինժեներ աղէն այդ մասին խաբարութիւն չունի, այդ կաշառակերութեան մասին

դուք նրան ոչինչ չէք ասել, չէք գանգատուել:

— Չէ:

— Ինչո՞ւ. չէ՞ որ ձեր արդար վաստակն ուտում են:

— Էտ մենք էլ ենք գիդըմ, ամա քեասիբութենի մէջքը կոտրի, վախըմ ենք թէ կնդդտորը հետերնիս ինատ ընկնի, դուս անի:

— Դո՛ւք պէտք է աշխատէք նրան դուս անել տալ, իսկ դրա համար հարկաւոր է ձեզ, որ բոլորդ միաբանուէք ու այդ մասին մի խնդիր տաք ինժեներին:

— Լաւ ես ասըմ, վարժապետ ջան, միաբանութիւնը լաւ բան ա, ամա քեասիբ մարդիկ ենք եղողներնիցս վախըմ ենք:

— Բոլորովին մի վախենաք, ես էլ ձեզ կ'օգնեմ:

— Ա՛խ, էրնակ կլի, ո՛ւր ա, որ մի տհէ բան անես, ոտներդ կը պաչենք. էսքան տարի ա աշխատըմ՝ քար ենք կրծըմ, թո՛ղ ենք կուլ տալի... էլի անըմտ, անըմտ, անըմտ...

— Քանի տարի է, որ այս ճանապարհի վրայ մշակութիւն ես անըմ:

— Դրուստ տասը տարին էս եկող՝ նախըտթողի պասին թամամ կլի:

— Տասը տարուց առաջ էլ այդ միւսնոյն չափով էիք ուճիկ ստանում, թէ աւել կամ պակաս:

— Չէ, սրանից հինգ տարի առաջ Դիլու (Դիլիջանի) տակ՝ Կարմիր ճալի կնդդտորը, Աստօժ հո-

գին լուսաւերի, խի՛ մի քարեհոգի, դարդիմանդ, քեասիբի դադըն իմացող մարդ էր. նա՛ միայն տասը, տասներկու մանէթ փող էր տալի ամեն մի մշակիս. նրանից ետը էտ բանն էրադ դառաւ մեղ հմար, էլ ո՛չ մի կնդդտոր օխտը, ութ մանէթից աւել չի տալի, ըրեւմ ա թէ՛ իրանք են զահրմար անըմ. — ասաց քնատեղից նոր զարթնած Սաքի անուշով մի հասակն առած մշակ՝ ընդհատելով Ակոբին:

— Ուրեմն ձեր այժմուայ կնդդտորն այդպէս անգթաբան է վարուում ձեր արդար վաստակի հետ:

— Հրաման քե, տհենց ա անըմ:

— Լաւ կը լինէր, որ ես այդ կաշառակեր անպիտանին տեսնէի թէ թնչ պատկերի տէր է...

— Ես օր չրիւքշաբթի ա, կարելի ա, որ գայ...

Եւ, մինչդեռ մենք շարունակում էինք մեր պարզ խօսակցութիւնը, տեսանք ահա՛ գետի կողմից արխալուղն ուսովը դցած, գօտին չկապած, փահլաբաշի Մակին սրտատրոփ, համարեա գլխապատառ լինելով, մօտիկ արտը ոտի տակ տալով՝ շտապ-շտապ, գնդակի նման հասաւ քնած ու զարթնած մշակներին և անախորժ ձայնով գոռաց.

— Ե՛կաւ, եկաւ, վե՛ կացէք, լե՛ղ արէք, եկաւ, աղէն եկաւ...

Մակին աքացի տուեց այս քնածին, այն նընջողին և քշեց գէպի խճուղին:

— Հը՛, լեղո՞վ-լեղով բանեցէք, կռներդ ժաժ տուէք: Խե՛չո, վե՛ կալ էն քարերը, եկաւ, հահահ,

թիդ ժաժ տո՛ւ: Հանէս, սրբի՛ Ս', կուռդ խուկո՛ւրած չի...

Սրեգակն արդէն փոքր ինչ թեքուել էր, և տաք քամին հազիւ կարողանում էր թող բարձրացնել: Խեղճ մշակները բանելուց յոգեւել էին. հազիւ կարողանում էին շարժուել, տատանուել, դիմացից կնդդտոր աղէն գալիս էր, իսկ փահլաբաշին շարունակում էր իւր աղուէսի դերը կատարել:

— Աղէն ձե՛զ ա մտիկ տալի, դէ հա՛, տենանք ո՞վ ա սիրըմ աղին, ո՞վ ա ղոչաղութին շանց տալի, ո՞վ ա դուր գալի կնդդտորին, հահահ: Սաքո ապի, թիդ ժաժ տու, ղալբութին մի անիլ, աղին ասիլ դեմ ըրիկունը քե մի մեծ ստաքան արադ խըմըցնի: Մշակներն ստիպուած աշխոյժ ստացան և խճերը խրթխըրթացնելով շարուեցին ճանապարհի երկարութեամբ:

Ես երկու կողմին էլ դիտում էի լուռ կացած, իսկ Ակոբ ապին ինձ աչք-ուռքով էր անում՝ ցոյց տալով փահլաբաշու աղուէսութիւնը:

Պ.

Մշակներից մի վերստաջափ հեռու, դաշտի երկայն ճանապարհով, զոնտիկը ցցած գալիս էր կնդդտոր աղէն և նրա ետեւից մի մշակ, որի ուսին մի սափոր կար և ձեռին, ինչպէս երևում էր, թաշկինակում կապած հաց, աղալի համար:

Կնդդտոր աղէն հեռուից նկատեց ինձ: Ես

Թիփլիսից նոր ամարանոց էի գնացել Ղազախ և ամարալին սպիտակ շոր ունէի հագիս ու սպիտակ գլխարկ. նա կարծեց թէ՛ պաշտօնական անձն եմ. ուստի, յանկարծ, կարծես երկիւղած, քայլերն աւազացրեց և զոնտիկն իջեցնելով գլխից՝ փակեց, կողքնովալը բռնեց. բայց, երբ մօտեցաւ, մի քանի քայլ հեռու արդէն, որ ինձ ճանաչեց, կրկին զոնտիկը փռեց և սկսեց դարձեալ ծանր քայլել դէպի ինձ:

Մշակների դառն աշխատանքը կլանող կնգըդտորը իւր տարօրինակ նորաձևութեամբ մինչև անգամ ուզում էր ինձ էլ զարմացնել, ինձ էլ ցոյց տալ, որ ինքը թէև ուսում չունի, լուսավոր աշխարհ չի տեսել, բայց արդէն լուսաւորութեամբ մարդ է, որովհետև իւր մի քանի ամսից առաջ ունեցած ջուլն արդէն փոխել էր այսպէս ասած՝ մեծամեծների հագուստի:

Բայց տեսնենք թէ՛ ինչ էր այդ նորաձևութիւնը կամ նորամտութիւնը:—Նա, նախ իւր առաջում՝ արևից սևացած երեսը պահում, պաշտպանում էր մի հին, խոնացած, կոթն ու պողպատե, ճիւղտներից երկուսը դուրս պրծած զոնտիկի տակ, որը ճիւղտած, թորչոմած կոթուկի կամ Բլդըրդանի *) տերևի ձև էր ստացել. դրա

*) Կոթուկն ու Բլդըրդանը լսյն տերևով բոյսեր են: Առաջինի արմատն ու զոնն է ուտում, երկրորդի միայն զոնը:

տակ երևում էր նրա այլանդակ դէմքը, որի անշնորքութեան պատճառ կարելի էր համարել նրա անիծած կեռ, ծակերը լայն, յօնքերի մօտից ճրկուած մեծ ու բուլթ քիթը, որի սիւնեակը կամ տանգը դէպի ինքն էր քաշել վերին անձոռնի շրթունքը, իսկ դրա տակից հազիւ սպիտակ գոյն էին ցոյց տալիս նրա սեսլաձև ժանգոտած ժանիքները:

Նա իւր առաջում, երբեմն ուլի, երբեմն ոչխարի մորթուց կարած կամ աւելի լաւ է ասել՝ բնդբնդորած մորթալ փափախի տեղ՝ իւր կոնաձև, մեծ գլուխը ծածկել էր չգիտեմ որտեղից գտած և կամ ողորմութեամբ բաշխած զոնտիկի պէս խոնացած, ձիթի գոյն ստացած շլապկայով, որի մեծ, քերուած, տեղ տեղ էլ կարմիր կաշին բացուած կզրուկից բարձր երևում էր մի ծակ, որն իսկապէս հաստատում էր, թէ ժլատ կնդդտորն այդ գլխարկը մի որևէ աստիճանաւորից է խնդրել և կամ դէն ձգած տեղից վերցրել, իսկ այդպիսի գրկխարկով մշակներից կնդդտոր աղայ պատուանունն էր վաստակում՝ նրանց հալալ աշխատանքի հետ միասին:

Նա իւր օյմէն պոկուած կոշտ շալի չուխի տեղ՝ հագել էր երկայն սիւրտուկ, որի առաջից շարուած էին մի քանի հատ պղնձէ դեղին, սպիտակ, սև և այլ կոճակներ, որոնցից երկու հատ էլ տարզի վրայից էին պսպղում:

Կնդդտոր աղէն իւր լայն, պարկանման, կոշտ

ու գծուծ շալէ շալուարի տեղ՝ հագել էր նեղ, սև մահուդէ, ետեւ ծակուծուկ շալուար, որի փոխկերքը կարծես թեզէփի մէջ թրջուած լինէին:

Տրխետէնները կտրտուած տրեխների տեղ՝ կեցել էր մինչև ծնկները հասնող ճաքաւոր կօշիկներ և վերջապէս, ձեռքին բռնած էր իւր առաջուայ կոմբալագլուխ բիրդ խոզարածի գաւազանի փոխանակ մի պողպատէ ձող, որով քայլելիս ահագոյն զարկում՝ չքիչիկացնում էր քարերին:

Կարճահասակ կնդդտոր աղէն կուզն և ջհուդի սև ու նօսր մորուսը ցցած, դեռ մի քանի քայլ հեռու ծանօթութեան ժպիտ ցոյց տուեց ինձ, ապա մօտեցաւ և աղայաբար ձեռք տալով ասաց.

— Օ՛. բարով, Սեդրակ, բարով, էտ ո՞ր քամին ա պտտել քե... հեռուից որ տեսայ, սիրտս լքլքոցն ընկաւ, հէնց գիդացի, թէ մեր մեծը՝ ընջներ աղէն ես, եա թէ չէ՝ պրիստաւն ես... Հը՛, ո՞նց ա, հաւան ես մշակներիս՝ ձեր վարժապետութիւնն ա դժար, թէ մեր մշակութիւնը...

Ես արդէն ճանաչեցի, թէ ո՞վ է եղել խեղճ բանուորների կնդդտոր աղան: Զերը դժուար է. — պատասխանեցի և լուռ կացայ, իսկ նա ինչ որ գլխումը կար, սկսեց դուրս տալ — պարծենալ:

— Մեր ընջներ աղէն ինձ ամենից շատ ա սիրըմ, շօսէն լաւ եմ պըհըմ. նա տասնուհինգ մշակի գլուխ ա կղնըցրել ինձ. բոլամա էլ դոնլուդ եմ առնըմ նրանից...

— Իւրաքանչիւր մշակի ո՞րքան վարձ ես տալիս. երբ այդ հարցը գլուխս ցաւեցնող կնդդտորին տուի, խօսքն ընդհատեց, գոյնը փոխեց և մի փոքր կարմրելուց, տատանուելուց յետոյ՝ պատասխանեց.

— Ամեն մնին օխտը մանէթ:

— Շատ քիչ ես տալիս. ես կարծեմ օրէնքով դրանց տաս-տաս ըուբլուց աւելի պէտքէ նշանակուած լինի: Իսկ քո ուռնիկը ո՞րքան է:

— Ես եռսուն մանէթ եմ ստանըմ:

— Երեսունից աւելի չե՞ս ստանում:

— Չէ. — պատասխանեց նա կեղծելով, թագցնելով:

— Դու շատ ես ստանում. ես գիտեմ, որ ո՛չ մի տեղ, ո՛չ մի խճուղու քեզ պէս կնդդտորի օրէնքով շատ-շատ՝ քսանուհինգ ըուբլուց աւելի չեն տալիս, ապա ո՞րտեղից է աւելի ստացածդ:

— Ես շատ վախտ ա, որ ծառայըմ եմ է...

— Փահլաբտշիդ ո՞րքան է ստանում:

— Տասը մանէթ:

— Ինչո՞ւ. չէ՞որ նա էլ նոյնպիսի մշակ է ինչպէս միւսները. եթէ նրանց եօթը մանէթ ես տալիս, ինչո՞ւ դրանն աւելի է... Կնդդտորը տատանուեց, պատասխան չէր կարողանում գտնել: Հարցմունքներս նրան ամեն բան մոռացնել տուին և նա ստիպուած թէև կիսով չափ ճշմարիտ, բայց և այնպէս խոստովանեց, որ իւրաքանչիւրից մի-մի ըուբլի կաշառք է վերցնում:

— Խըստովանք լի, վարժապետ, ամեն մնից մի-

մի մանէթ սուկըմ եմ. ոչովի չասես:

— Վախիլ մի, ոչ ոքի ասիլ չեմ, բայց արի դըրուստն ասա, աւելի վերցնելիս կլինես, թաղցնում ես. — ասացի և երեսին ժպտացի ակամայից:

Կնդդոր աղէն իմ դառը ժպտից, այսպէս ասած, կակդեց ու ինքն էլ ճիծաղեց: Կա արդէն նըշան էր, որ անիրաւն ուրիշ մուտքեր էլ ունի:

— Լաւ բան չի ուրիշի դառն աշխատանքն ուտել, յափշտակել — գողանալ, հարամութիւն անել, այն էլ մանաւանդ այդ տեսակ քեասիբ և անօգնական մշակներին զրկել: Լաւ իմացիր, որ այդպիսի տգեղ գործ կատարողը Բրիտոսին մատնող Յուդայից էլ վատթար է: Աստուած օրէնք և պարտականութիւն է դրել իւրաքանչիւր մարդու վրայ նախ իւր արդար վաստակով ապրելու և ապա ունեցածից թշուառին, աղքատին մասը հանելու, թուլերին օգնելու և մանաւանդ ծառաներին՝ մշակներին վարձադրելու. ես գիդեմ, պարոն կնդդոր, որ դու այլևս այն հասարակ գիւղացիներից չես, արդէն հասկացող մարդ ես դարձել, աւետարանը կարդացած կը լինես, այնտեղ ասած է որ՝ «Մշակներն արժանի են վարձի». դու այդ գիտես, լսել ես, այնպէս չէ:

Բայց կնդդորը լուռ էր, ոչինչ չէր պատասխանում: Ես էլի հարցրի՝

— Դու այդ բանը աւետարանի մէջ կարդացել ես, գիտես, եա լսել ես, պարոն կնդդոր:

— Կըրթացել եմ. գիտեմ. — խօսքերին շեշտելով

վերջապէս ասաց նա: Ես կարծում էի, որ խօսքերովս անպիտանի խեղճը կենդանացնելու եմ, սիրտը ողորմ եմ գցելու, բայց...

— Ասա խնդրեմ, լաւ բան է ասած այնտեղ:

— Լաւ ա. բա հու փիս չի...

— Անդոր լեզուով ասաց «լաւ ա», որովհետեւ իրեն սարփայ չէր, ինչպէս ասում են:

— Պարոն կնդդոր, մի նեղանալ, ասա, դու քրիստոնեայ ես:

— Բա խու նասրանի չեմ. — աստիճանաբար նեղացաւ և պատասխաններն սկսեց կոշտացնել:

— Եթէ նասրանի չես, պէտքէ կատարես այն սուրբ պարտականութիւնը, որ գրուած է սուրբ աւետարանի մէջ: — Դու ուրիշի քրտինքը, արդար վաստակն ինչո՞ւ ես ի չալը գործադրում:

— Ես ի՞նչ չարութիւն եմ արել

— Քո արած չարութիւնը զգուելի չարութիւն է և քեզ նման շատերն են անում: Դա մեղք է:

— Ես ոչինչ մեղք չունեմ, աշխատանք եմ անում...

— Քո մեղքը շատ մեծ մեղք է և դու կը պատժուիս այդ բանի համար, լաւ է, որ այլ ևս այդպիսի տգեղ բան չանես...

— Աչքդ ի՞նչ ա տենը՞մ, մեծ ուտողներին թողել, ինչ ես նախատը՞մ...

— Ո՞վ է մեծ ուտողը:

— Հլէ աչքդ դորը շուռ տաս, կը տեսաս. ես

իմ մօր փորըմը խուռ չեմ սըվորել, մեծամեծներիցս եմ հօրընակ առել...

Բայց զուր, ի զուր էին քարոզներս: Խիղճը կորցրած աղայ կնդդտորի կաշառակեր գարշելի գէմքից կարելի էր նկատել, որ կրքերը յուզւում են խիստ խօսքերիցս, անդադար պզլիկ ու պստիկ աչքերը խէթմթում էր մշակների վրայ, կարծելով անշուշտ, որ մշակները նրա գաղտնիքները յայտնել էին ինձ. ինչպէս ասած է՝ «գողը, գող, սիրտը դող»:

— Լաւ լաւ, գիլի աւետարան մի օխմիշ լիլ գլխիս, ես ըտոնք վաղուց գիգամ, դու գնա քու մօնթերի գլխին վադապետութիւն արա, քու ասածնին իմ քեալլէն չեն մտնիլ, ըստեղ ղազախըղ ա, ըտոնք ձեռք չեն տալ. — բարկութեամբ լցուած տեղից վերկացաւ, խուռնացած զոնտիկն ու աղբանոցից գտած գլխարկը մի կողմը գրաւ, նստեց ինձանից հեռու, մի քարի վրայ, աղայի սովորութեան ու գերքին համեմատ ոտը ոտովը ձգեց, հին սիւրտուկի պատռած գրպանից հանեց մի երկայն, կազմը հարկւր տեղից ճաքճքուած դաւթար, իսկ փահլաբաշի Մակին մի ժանգոտած պղնձէ թանաքաման և մի փետուր ձեռին կանգնեց աղի առաջ ինչպէս մի թոկած կապիկ: Դաւթարի թերթերը խիստ դեղնած էին, որոնց վրայի հազար ու մի նկարները ցոյց էին տալիս, թէ կնդդտորի ընջոտած օծօրքից կաթկթած անձրևի կաթիլներից պիտի լինէին փչացած. ափերին մատի հաստութեամբ

տողեր էին քաշուած, որոնց արանքներով ագռաւի հետքերի նմանող գծեր էին չանկատորուած, որ հազիւ կարելի էր գրերի նմանեցնել:

Կնդդտորն ըստ երևոյթին ուսներէն միքանի շալթայի-բալթայի էր իմանում և իբրև պաշտօնեայ իրեն պարտք էր համարում հայերէն խօսքերի հետ ուսներէն խառնել, սակայն այդ խառնորդի վրայ կարելի էր բաւական կուշտ ծիծաղել...

Նա բարկութեամբ լցուած՝ բառերին շէշտելով սկսեց ցուցակագրել և կարգալ հետևեալը.

— Տիշի վօսմիսօթ դվինոստի կոթ, հիւլ մեստիաց, էլիսաբէտապոպոլսկիյ գմբեռնի, ղազախինսկիյ ուէգդի... շօսէհնի կազարմինսկիյ ըրբբտայի՝ Պօպօքով Խէչո, ըզըդէս, վըզդտան, պալշիվի, դուռակ — սաբակ....

— Ըզըդէս, ըզըդէս, աղայ ջան. — կապկային շարժմունքներով արագ — արագ և շարունակ սկսեց վկայել կնդդտորի օգնական փահլաբաշի Մակին:

— Շաքար Կակալովիչ Աղդանըսկիյ, ըզըդէս:

— Ըզըդէս, ըզըդէս:

— Ակոբ Չոբանով Աղդանըսկի ըզըդէս:

— Օ՛, աղայ ջան, Ակոբ Աղդանըսկին զըդէս, ամա ըսկի խարաշօ չի ըրբբտայի անըմ. — գանգատուեց և աւանջին ընկնելով ու վրաս նայելով փսփսաց, իսկ Ակոբը մատով ինքն իրեն ցոյց տուեց:

— Դա:

— Դա. — վկայեց Մակին ու կրկին տեղը կանգնեց:

— Ակոր Զորանիչ, եա թէքէ պօշօլ ըզդելայիւ, ըզընաքշ. քե մղոյիթ կաց, լաւ ըրըբտայի արա, թէ չէ դուս կանեմ. — ասաց կնդդտոր աղէն, մատը թափ տսւեց մշակի վրայ և շարունակեց նոյն կարգով կարգալ և մէջէ մէջ ոտը գետինը թակելով, սպառնալիքներ տալ դանդաղ շարժուող մշակներին:

Այդ միջոցին կազարմի կողմից կարմիր շորերով մի կին երևաց, որի ետեւից մի մշակ մի երեխայ շալակած, և մի ուրիշ երեխայ էլ առաջները գցած գալիս էին:

Կինը կնդդտոր աղի Խանումն էր, որը մարդու նման նորաձև շորեր էր հագել:

— Խանըմը գալիս ա, աղայ, Խանըմը գալիս ա. — ասացին՝ նախ փահլաբաշին և ապա միւսները:

Թառթառ խանում կնդդտորակինը, որ մի քանի ամսից առաջ նահապետական պարզ, համեստ հագուստի մէջ եայլաղում կով ու կիթ էր անում, պանիր, իւղ ու կարագ էր պատրաստում, այժմ արդէն «աղակին» սլատուանուն կրելով իւր վրայ՝ ծառաներով, անվարձ ծառաներով էր էր շրջում: Նա իւր ամուսին կնդդտորից էլ լուսաւորուել էր, և, կորցնելով գիւղական կնոջ յատուկ նահապետական համեստութիւնը և պարզ կեանքի հետ ամօթխածութիւնը, քանդել էր հաշար ու մի լանթով փաթաթած գլուխը և թանկագին բաղդատի ծածկել. քթկալը կամ պոնգկալը, և գիւղացու խօսքերով ասած՝ «ըռէխմուէիւր անամօթի պէս բաց էր

արել»։ Բայց դա ոչ այնքան գիւղացու համար էր տարօրինակ թւում նայելիս, որքան անճանօթ մարդու, որովհետեւ մի քանի տարիներով քթկալի տակ ծածկուած ծնօտը շրթունքների և այտերի ներքեւի մասերի հետ միասին բամբակի նման սպիտակ էին մնացել, իսկ քթկալազուրկ՝ չծածկուած տեղերն արեւից սևացել, անձրեւից և այլ հանգամանքներից այնպէս էր պոլլկոտել, հաստացել, որ եթէ քաղաքակրթուած աշխարհում լինէր, կարելի էր ցուցահանդէս տանել և բարեգործական նպատակով շատ նուիրատուութիւններ ժողովել. նա ճիշտ հին աշխարհի քօսոտ կապիկի կերպարանք էր ստացել: Նրա մթանէն խաս կտորից էր, ուսին շալ ունէր ձգած և ոտներին սաղրի կոչուած կօշիկներ, որոնց կրունկներն առաջուայ շատ բոբիկ ման գալուց, հաստացած ոտների կօշիկների սովոր չլինելուց ծռուել էին մի կողքի վրայ և կաղացնում էին կնդդտորակնոջը. նա չոլախի պէս արդէն տնգլի էր թակում... նրա փոքրիկ երեխան, որ նոյնպէս զարդարուած էր նորաձև շորերով և գլխին ունէր պատռտորուած յարդի գլխարկ, երբ հօրը տեսաւ, առաջ վազեց ասելով՝

— Պապա, պապա, եկայ, ա՛յ, եկայ...

Իսկ մայրը, որ արդէն սովորել էր «կուղա՛, կուղա՛» ռուսերէն բառերը, ծանր քայլերով մօտեցաւ կնդդտոր աղին և հպարտութեամբ փեշերը քլուանդ արաւ, նստեց նրա կողքին: Նա առաձին հրճուանք էր զգում, որ իւր մարդը այնքան մշակ-

ների գլխաւոր է, որ իւր-մարդին «աղայ» են ասում...

Կնդդտորը շարունակ «ըզըզէս, ըզըզէս» անելով կարդում էր փթած՝ գրողի դաւթարը: Նա այլ ևս ինձ վրայ չէր նայում: Ես արդէն զգուանքով լցուել էի, երբ Ակոբը կրկին աչքով արաւ ինձ: Մնաք բարով ասացի ընդհանրապէս և դառնացած վարք ու բարքի այդ ասպականութեան վրայ, մեկ-նեցի խմբից, ձիս յետ արի, լգամբ բերանը քաշեցի, նստեցի, և, դեռ հազիւ կէս վերստ տարածութիւն անցած լինէի, յանկարծ մի աղիողորմ ձայն, մի գոռոց կամ աւելի լաւ է ասել՝ մարդկային բառանչոց լսեցի, իսկոյն կանգ առայ և ականջ դրի: Պէտք է մշակի ձայն լինի դա, ասացի ու գիմաց դուրս եկայ:

Պողպատի ձողը ձեռքին բռնած, հիւանդանոցի նալնած կօշիկները հագած, կնդդտոր աղէն ոտները գետինը թակելով՝ կատաղած, փրփրած գոռում և անգթաբար զարկում էր Ակոբի չորացած՝ տախտակ դարձած մարմնին: Ակոբը աղիողորմ ձայնով աղաչում, պաղատում էր աղին, որ կշտանայ, բաւականանայ ծեծելուց: Ակոբն աղաղակում էր.

— Աղայ, քե մատաղ, ես բան չեմ ասել վարժապետին, փահլաբաշի Մակի ապին խիալով (կարծիքով) ա ասըմ էտ բանը... աղայ, կանչիր էն մարդին՝ էն ձիւաւորին հարցրո՛ւ, տես. ես բան չեմ ասել, վայ, աղայ ջան, վայ... դուս մի անիլ... ըե-խէքս սոված կը մնան վայ... վայ...

— Դո՛ւս, դո՛ւս, վո՛ն, պօշօ՛լ հառամդադա, քե պէս շներին, քե պէս իշին լաւութիւն անիլու չի. համ թեխ տակը ասլըմ ես, համ էլ մատնութիւն, խբըբըգանութիւն անըմ...

— Աղայ, քե մատաղ, ինձ սպանիլ մի, ես էն մարդին բան չեմ խաբար տուել, ինձ զուր ես դուս անըմ...

— Պօշօ՛լ, պօշօ՛լ, հառամ թոխում...

Կնդդտորը չը լսելով Ակոբի պաղատանքներին, չգիշելով նրա անմեղ արցունքներին, ջրկեց նրան մշակներից:

Ակոբը սարի լանջով՝ վնգալով, հեկեկելով բարձրացաւ դէպի Աղդան գիւղը, իսկ ես դէպի Խաչթառակ:

Հինգ օրից յետոյ, նստած էի ձուղուրանց տան կտերը և նայում, դիտում էի դէպի նալթօքանայ և Գէօլբուլաղայ կողմերը: Աչքս խոնարհեցրի, նկատեցի, որ մի ծերունի մարդ հեռու կանգնած ինձ նայում է. իսկոյն ճանաչեցի նրան: Ակոբն էր: Խեղճը ձուղուրանց շներից վախենում էր, որ մօտենար տանը:

— Ակոբ ապի, ինչո՛ւ ես հեռու կանգնել. արի տեսնեմ: Ակոբը փայտը դիմհար տալով եկաւ մօտս նստեց, նախ ցոյց տուեց իւր անբաղտ մարմնի վրայի սպիները, որ ծեծուելուց էր ստացել և ապա պատմելով իւր անթիւ դարդերը, և, իւրաքանչիւր խօսքի ետեւից առատօրէն աղի արցունք թափելով՝ խնդրեց, որ ես միջամտեմ աղայ կնդդդ-

տորին, որ կրկին ընդունի նրան մշակների թւում:
— Ես այն գազանի երեսը չեմ ուզում տես-
նել, Ակոբ ապի, միայն, նախ քեզ համար մի բո-
ղոք կը գրեմ, որ տանես ուր հարկն է տաս և ա-
պա մի պաշտօն կը գտնեմ. ես արդէն մի տեղ
գիտեմ:

— Որ տհենց մի բան անես, ինձ ազատած կը
լինես էն անիրաւի ձեռից. նա էնա խայինացաւ
հետս, թէկուզ գնամ էլ՝ միսս կուտի: Ի՞նչ տեղ ա,
որ գիտես, վարժապետ ջան:

— Դու ճանաչում ես պ. Դանէլին:

— Հրաման քե:

— Կարող ես տարով կապուել նրա հետ:

— Կարամ, վարժապետ ջան. հարուստ մարդ ա...

— Այո՛, հարուստ էլ է ու արգար էլ... կար-
ծեմ ամսական տասը մանէթից աւելի կտայ:

Ակոբը համաձայնեց: Կապակցութեան թուղ-
թը գրեցի, Ա. գիւղի տանուտէրին կնքել տուի,
տարայ յանձնեցի պ. Դանէլին: Ակոբը խոնարհու-
թեամբ և հաւատարմութեամբ սկսեց ծառայել
նրան: Երկու շաբաթ հազիւ լինէր, որ աղքատ
Ակոբը, կնդդտոր աղի կարծիքով, իբր թէ մի շատ
բաղդաւոր պաշտօն ունէր պ. Դանէլի մօտ:

Կնդդտորն ստուգելով, որ Ակոբն իրեն բոլոր
գաղտնիքները բաց է արել թէ վարժապետի և թէ
օտարների մօտ, լսելով, որ վարժապետի միջոցով
է ծառայ մտել քեասիբ Ակոբը, ուզեց իւր վրէժն
առնել նրանցից:

Այդ կեղտոտ անձնաւորութիւնն անմիջապէս ձի
նստեց գնաց Ա., Դանէլի մօտ, որին ծանօթ էր և
բարեկամ ձեւանալով նրան, ասաց, որ Ակոբն իւր
մօտից նախ ծուլութեան և ապա անհաւատարմու-
թեան համար է արձակուած, ուստի բարեկամա-
բար խորհուրդ չի տալ, որ նրան պահէ իւր տանը:
Սակայն Դանէլը մի պատուական անձ լինելով՝
չը կամեցաւ անսալ կնդդտորի չարամիտ, ստատ-
նայական պատճառաբանութեան, յորդորանքներին
և իզուր արձակել քեասիբ Ակոբին, որ վարժապե-
տի գրած կապակցութեան թղթով կապուած էր
նրա հետ. մի խօսքով՝ բաց ասեց նրան:

Կնդդտորը նեղացած, յուսահատ դուրս գալով
Դանէլի տանից, հէնց սանդուղտների մօտ պտտահեց
Ակոբին և միքանի հայհոյանք տուեց նրան: Ակոբն
այլևս կախում չուներ նրանից, նոյն և աւել-
ի հայհոյանքներ առատ-առատ խփեց նրա ճակա-
տին, աւելացնելով այս ևս.

— Ես քու ամեն հալ ու փալը բաց եմ ա-
րել վարժապետի մօտ. նա սօր-է-գուց քու անըմդ
կազէթով աշխար ա դուս բերելու...

Կնդդտորը, ծուռ քիթը ցցած ևս աւելի
բորբոքուած, քան առաջ, սպառնալիքներ կարգաց
Ակոբին և վրէժխնդրութեան թոյն խմած վերա-
դարձաւ իւր «կազմարան» և գործի անաջողութիւ-
նը պատմեց անհամբեր սպասող կնդդտորակին
թառթառ Խանուսին ու փահլաբաշի Մակինին:

— Ա՛ղայ, քե պէս պատուական մարդի անըմը

կաղին ուտող Ակոբը սաղ աշխարի մէջ բեգնամ ա
անիւրու. սուս մի կենալ, էլի փորձի նրան բանի
մէջ գրցելու:

— Ի՞նչպէս անեմ:

— Ես մի բան եմ միտք արել:

— Ասա տենանք:

— Դու արի մի սուտ հնարի Ակոբի ետեցը
կապի, ինձ ու Փլիպոզ թորոսովին էլ վկայ գրի,
գնա՛ք քեօխվայ — քեադխուդէքին գանգատ արա, որ
համ գլուխը սխտորեն շտրափ առնեն, համ էլ
դուծսաղ պահեն, որ խելքը թուփ անի գլուխը
հըւաքի ու ուրիշ վախտ իրան թայ՝ ու թուշը
ճընանչի... անդակին, լաւ չեմ ասըմ:

— Ետտ լաւ ա ասըմ Մակին, էհէյ, էլ խօսալ՝
լիզուդ պոնգովդ մի տալ, գնա՛, ոնցոր ասըմ ա՝
գանգատ արա, որ անըմդ բացրանայ:

— Բա որ Փլիպոզը վկայութիւն չը տայ. — կաս-
կածով հարցրեց նա:

Դու որ նրան խոստանաս, թէ իմ պամբօշնիկը կը
շինեմ, գլխի վրայ քլդրամիշ լելով վկայութիւն կտայ:

Կնդդորը, այդ աղքատ մշակների ցեցը, կան-
չեց Փլիպոսին նրա համաձայնութիւնն առաւ ու
անմիջապէս վերցրեց իւր փետրէ գրիչը, պարսկա-
կան կոթաւոր պղնձէ թանաքամանը և գրեց զրպար-
տութեան հետեւեալ տարօրինակ բողոքագիրը:

«Ես ի նէրքօ ստորակրիալ Ա. գեղի պնակիչ, ճալի
կըզարմի տասնուհինգ մշակի կլխաւեր կնդդորս
պատիվ ունեմ առգա տալու նորին պարէծնթու-

թենին Ա. գեղի շինական կառավարութենի քեադ-
խուդէքանցը և քեօխվայ Բալաբէգին...»

«Դօսպողին քեօխվայ Կակիովիչ, Աղբան կեղացի
Ակոբ Չորանովը, որ մշակութին էր անըմ իմ
պարեծնթութենին պահ տըւած կազարմըմը, ամ-
սիս քսանհինգին, քշեր ժամանակը կէօղացել ա
մեզանից քսանհինգ մանէթի զատըմատ ու փախել:
Սրանով խընդրըմ եմ նրա դըդաստանը կտրէք և
պատիժը տաք... էս բանին վկայ են փահլաբաշի
Մակի Խորոզիչը և ըրըբտայչիկ Փլիպոզ Թորոսովը»:

Չեր պրեկամ՝ կնդդոր...

Դիւղական առածն ասում է՝ «դալիա բիր հույ
գեարաք», այսինքն է՝ «գժին էլ մի հօհօ է պէտք»
և ապա թէ՛ «Գեօխվի վկան էլ գզիրը կլի»: Այդ-
պէս և կնդդորը՝ իւր փահլաբաշուն է վկայ կան-
չում, իսկ քեօխվեն՝ փողի, կաշառքի սաս լսելով՝
սկսեց պար գալ: Վերջինս կարգալով բողոքը, բե-
խերը սրեց, կնդդորից վերցրած ջափափուլին,
գիւղացու ուրիշ խօսքով ասած՝ «չըխկխկանը»
զրպանը գրեց, պատուիրեց իւր գզիր Պետոյին,
որ խկոյն գնայ և Ակոբին որտեղ էլ որ լինի,
բերի:

Գզիրը դագանակն ուսին գրեց, գնաց և մի-
քանի ժամից յետոյ Ակոբին առաջ արած բերեց:

Ակոբը ձեռը ծոցին, անակնկալ դէպքից շփո-
թուած, կանգնեց քեօխվի և բազմութեան առաջ:
Նա լացակումել էր, արտասուքը հազիւ պահում
էր և ոչինչ չէր կարողանում խօսել:

—Ա՛յ պիճ հարամգադա, էս մարդի կաղարմիցը խո՞ ես գողուլթին արել:

—Քեօխվայ ջան, չիմ սուտ ա, ես գողուլթին չեմ արել.— հազիւ պատասխանեց Ակոբը:

—Լաւն էն ա՛ որ արածդ բոլինդ ունես, եթէ ո՛չ, վրէժ հաստատելուց եդը պատիժդ կերկուտակուի.— ասաց տանուտէրը:

—Ես ո՛չինչ գողուլթին չեմ արել...

—Սգա Մակի, Փլիպոզ, ըստի եկէք: Վկաները եկան և կանգնեցին:

—Ասեցէք, սա կնդդորի շէյուշոյը կէօղացել ա, թէ չէ:

—Հրաման քե, քեօխվայ, մենք տեհանք որ դա մեշօքն ածած շլակած տանրմ ա:

—Պիճ շան տղայ, բա ասըմ ես կէօղացել չեմ.— գողաց անիրաւը և ձեռի փայտով երկու անգամ Ակոբի սնգիրներին խփեց, ապա ձեռից բռնելով քաշեց կալի մէջ տեղը և լեռնականի գողոցներով այնքան ծեծեց, որ աղքատն ուժասպառ ընկաւ գետին: Գլիբը ոտից բռնեց քաշ տալով տարաւ գոմի մէջ բանտարկեց:

Դատաւորները, սենեակ ժողովուելով, վճռեցին՝ որ երեք շաբաթ Ակոբը բանտարկուած մնայ և ամեն օր քեօխվի համար նրա այգում ճաշից մինչև երկոյ աշխատի: Դրանից յետոյ գողացած երեգէսների համար կնդդորին չորս ամիս անվարձ ծառայի խճուղու վրայ: Բազմութեան մէջ հազիւ

մի մարդ գտնուեց միայն, որը խղճալով Ակոբի վրայ, բողոքելով ասաց.

—Չորս ամիս որ մարդին դուլթսաղ էք անըմ ո՞վ դի պահիլ նրա քիւլփաթը...

—Կնիկը: Թող գնայ մուրացկանութիւն անի, պահի.— պատասխանեցին դատաւորները:

Ակոբը դարձեալ խճուղու թող չնչեց: Եւ այդպէս խեղճ աղքատը կրկնապատիկ գրկողութիւն, պատիժներ կրելով գիւղում, չկարողանալով այդպիսի դաժան կացութեան դիմանալ, աղքատ ծընուածն աղքատ էլ մեռաւ, մի անշուք գերեզման իջաւ իւր փշրուած ոսկրներով, և, կեանքի դառնութեան մատնեց իւր մատաղհաս որբերին, իբրև աղքատութեան յաջորդներ՝ թողնելով նրանց կաշառակեր, տգէտ քեօխվաների և կնդդորների գիշատիչ ճիրանների մէջ:

ԴԱՆԼԱԳԻ ՂՈՒԼԻՆ

Ա.

1886 թ. օգոստոս ամսին Ղազախի Խաչ-
թառակ գիւղացիք ամենքն էլ իրենց արտերը
հնձել վերջացրել էին և մի կողմից կրում, միւս
կողմից եղն ու ձի լծած կասում էին. բայց վաճ
Վանիսանց աղքատ դալլաք Ստեփանին. միայն նրա
հունձն էր ետ ընկել: Եղանակը սարսափելի շոգ
էր—արեգակը կրակի պէս ալաւ տալով այրում
խորովում էր: Ստեփանի ժամանակին չհնձուած
արտը բոլորովին կծղել չորացել էր, այնպէս որ
ցորենի հասկերը խանձուած մազերի նման փշաքա-
ղել, հողի վրայ կռթնել էին:

Քեասիբ դալլաքը հիւանդատեղից նոր էր վեր
կացել և հազիւ ոյժերն իրեն հաւաքած հունձ էր
անում իւր Արեւաթան հողումը: Տխուր և
վշտալի հնձաորը ամեն մի մանգաղ ածելիս խորն
ընկած աչքերից աղի արտասուք էր թափում, երբ
կծղած հասկերից կարմիր ցորենը բնահան լինե-
լով՝ փռում էր հողի վրայ՝ իւր ոտների տակ:

— Վաճ, արեւով հնձիլ չի՛ ըլլմ, հասկն ու ծրղ-
նօտը բռնըմս փշրւմ են. — քրտինքն ու արցունքը

սրբելով՝ ասաց Ստեփանը և մանգաղը վեր դրեց
ու սկսեց մտածել: Նա վճռեց, որ կծղած արտը
գիշերը հովով հնձի և ցերեկը կրի իր կալն ածի:

Աղքատ Ստեփանի հունձը ետ ընկնելով, նրա
ընտանիքի մէջ սով էր գցել, այնպէս որ ոչ ալրա-
տանն ալիւր կար և ոչ տաշտումը հաց: Դալլաքի
հնձի ետ ընկնելու պատճառներից մինն էլ այն
էր, որ գրպանումը փող չունէր մշակ բռնէր,
կողքին եղբայր և կամ հասած տղայ չունէր, որ
կուռը գցէր. այլ մեն մենակ ինքն էր, որ պէտքէ
աշխատէր, մաշուէր և իւր ութ հոգուց բաղկացած
ընտանիքը կերակրէր ու գիւղական հարկ ու բէ-
գիառը քաշէր: Աղքատութեան երեսը սևանայ,
շատ վատ դրութեան մէջ էր դրել դալլաքի ընտա-
նիքը—այնպիսի օր պատահում էր, որ նրանցից ոչ
մէկի բերանը հացի թիքա չէր մտնում. կասես
թէ՝ ծոմ էին խեղճերը:

Ստեփանի կին Հէրիքը բոլորովին քաղցած էր
մնում, որովհետեւ ուզածը, մուրածը հաւի թխսի
նման իր երեխանց բերանն էր դնում. իսկ Ստե-
փանին Ստտուած էր պահպանում:

Ստեփանը դեռ հունձը չվերջացրած, մի օր
իւր նման մի աղքատ տղի հետ սէլընկեր դառնա-
լով՝ երեկոյեան գոմէշները լծեց, հորիքն առաջ
գցեց, սալը տարաւ Արեւաթանայ արտի մօտ վեր
թողեց, մանգաղը ձեռն առաւ և մէջքը կռացրած
իւր աղքատութեան, դառն ցաւերի մասին մտածե-
լով՝ մինչև լուսանալը հինգ տասնեակ խուրձը

հնձեց և լուսադիմին ձայն տուեց ընկերին, սալը բեռնեց հաշանով, լծան ուսին նստեց ու սոված փորով, թուքը կուշ տալով, իւր ընկեր Կարապետի հետ գոմշասէլը քշեց դէպի Խաչթառակ գիւղը:

Ստեփանի սալը հասաւ գիւղից բարձր մի տեղ, որտեղից սէլհարքը — սալուղին մի շատ դժուար զառիվայրով պէտքէ իջնէր դէպի գիւղը:

Խաչթառակ գիւղի սէլհարքները առհասարակ շատ դժուարագնաց են, իսկ այն զառիվայրով սալ իջեցնողը նախ պէտքէ հաղորդուէր — սրբութիւն առնէր ու աչնպէս սալի առաջն ընկնէր, որովհետեւ սալը փախած ժամանակ՝ սալապանը կարող էր երեսի վրայ վայր ընկնել և սալի տակովը լինելով մեռնել:

— Կաղնի, օհօ... քե մատաղ, օհօ, Դոնի ջան, կաղնի, օհօ...: Կարապետ:

— Հէյ:

— Գոմշների չուանը տեղը գցեցիր...

Պրծա՛ր:

— Հա՛. — պատասխանեց Կարապետը:

— Կարապետ ջան, քե մատաղ, սէլի թառից կախ լած կաց, պինդ պըհի շուռ չգայ, աղպէր ջան. — աղաչելով ասեց Ստեփանն ու երեսին խաչակնքելով սալը տեղից շարժեց:

ձանապարհը բացի զառիվայր լինելուց, շատ էլ քարքարոտ էր, սալը փախած ժամանակ երբեմն այնպիսի մեծ մեծ քարերի շաւակ էր բարձրանում, որ ասում էիր այս է պէտք է շուռ գայ

ու խեղճ քեասիւքին տակովն անի. բայց Կարապետը պինդ կախ ընկած պահպանում էր, իսկ Ստեփանի Ղուլի գոմէշը, նրա ութնանգամ ընտանիքի միակ յոյսն ու ապաւէնը, նոյնպէս, բնագղմամբ կարծես, հասկանում էր իւր տիրոջ ցաւն ու աղաչանքը. նա ոտները գետնին ամուր դէմ տալով՝ դժուար տեղերում ծանրաբեռն սալը շուռ գալուց ազատում էր: Նրանք սալը գլորած քարի նման ներքև իջեցրին:

— Փառք քեզ Աստոծ, որ սաղ սալամաթ քըշացանք՝ ազատուեցինք էս դժոխքի ճամփիցը: Զառիվայրն իջնելուց յետոյ՝ սալը կանգնեցնելով, ասաց ձէնը փորն ընկած Ստեփանը և չուխի կոշտ փեշովը երեսի ու շլինքի կեղտախառն քրտինքը սրբեց:

Բ.

Հէնց այդ միջոցին Խ. գիւղի կողմից երեք կասկածաւոր մարդ իրար հետ քչիչալով, աչքները լառած դէպի Ստեփանի սալը, բարձրանում էին կամաց-կամաց:

— Կարապետ:

— Հէյ:

— Եկող գիւանոնցը բրաւուրդ ես անըմ:

— Հա՛:

— Բանի են գալի հա: Ա՛, չլի թէ կողից բէգիաւից եկել ա: Դրանց գալու շնորքիցը նըհէնց

ա ըրեւմ, թէ մեզ բանից-գործից գցիլ զեն...: Մինը Գիւլլահանց Մուսինի պմպօշնիկն ա... — վախկոտ ձայնով առաց Ստեփանը, նախազգալով, որ իւր գլխին մի ինչոր բան է պատահելու:

Եկողներից մինը Խաչթառակ գիւղի դատաւոր Մուսինի գզիրն էր, երկու էլ ուրիշ մարդ: Նրանք գալիս էին Ստեփանին տանեն Մուսինի ճանկը գցեն, որ խիստ պատժի:

Քեասիբի յանցանքը կայանում էր հետեւեալում: — Դատաւոր Մուսինի կին Խանումը իւր արծաթէ գօտին գիշեր ժամանակ իրենց կալի դարմանի մէջ կորցրել էր. սուղեայ Մուսին շան հաջոցին զարթնել և մթութեան մէջ մի մարդ էր նկատել իւր հարեան Դալլաքի տան կողմը՝ փախչելիս. այդ իսկ պատճառով նա իրեն իրաւունք էր համարել Ստեփանի վրայ գցել իւր անտեղի կասկածը, որ, իբր թէ, Ստեփանն էր գողացել նրա կնոջ գօտին: Այդ կասկածանքին տեղիք էր տուել այն՝ որ մի օր Ստեփանը եկեղեցու դրանը, մի քանի քեզիսուդա մարդկանց ներկայութեամբ, համարձակուել էր դատաւոր Մուսինի երեսովը տալ նրա լափած վեց աբասի կաշառքը, որը խեղճ դալլաքի արիւն քրտինքոտ աշխատանքից էր կերած:

Այդ օրը, առաւօտեան վաղ վաղ, Մուսին խիստ քեափար — քեափար կատաղել էր Ստեփանի վրայ և սպասում էր, որ նրան ճանկը գցի ալրուած սիրտը հովացնի:

Ստեփանի հանգից մինչև գիւղը դառնալը

նրա մի քանի ընկերներն արդէն գիւղն էին հասել: Սրանց հետ գիւղացիներից շատերն ևս թէև հաւատացնում էին, որ Ստեփանն անարատ է գողութեան գործում, և այն գիշերը, երբ քամարը կորել էր, Ստեփանը տնքալով իւր կծղած արտը հնձում էր գիւղից մի քանի վերստ հեռաւորութեան վրայ, բայց Մուսին, խիղճը հանած իւր կրծքից, երգում էր Աբրահամի Աստուծոյ անունով, թէ ինքը բացի Ստեփանից ուրիշ թշնամի չունի:

— Սուղեայ Մուսէս, արի դու էն անմեղ մարդի վրայ խեալ մի անիլ, հըւատա՛ վէրնէին Աստուծուն, որ Դալլաքն ըրիկունը գիշերուայ կէս էր, որ իր Ըբբթանայ հողըմը, իր արևի ձէնն ածելով հունձ էր անըմ:

— Մուսի ապի, Աստօժ գիտայ, որ Ստեփանի կողքի հընկերը ես եմ լել գիշերիս, պարտական լեմ ստեղծողին, թէ սուտ ասեմ, նա ըսկի՛ արտիցը զրա՛ղ չի լել...

— Քրիստոսի անըմը վկայ, սուրբ սկիհն ու մեռօնը գիտայ, որ դալլաք-Ստեփանը էտ բանըմն անարատ ա, անմեղ ա... Այդպէս ամեն կողմից ակնատեսներն սկսեցին երգումներով վկայել անմեղ յանցաւորի մասին. բայց, Մուսին խղճմտանքը կորցրել էր արդէն:

— Չէ, չէ, սուտ էք ասըմ, անպիտականներ, դուք էլ նրա պէս հառամզադէք էք. ես քշերս, իմ էս աչքերովս տեսայ, որ քաջալ դալլաքը մեր

կալիցը, մեր շան ղաքին փախչելով գնաց իրան քարուքանդ կօկալը *) պրծաւ:

Մինչդեռ այս խօսակցութիւնները շարունակուում էին գիւղամիջում, դէպի Ստեփանն ուղարկուած մարդիկը սալլին հասան և լծկանների առաջը կտրելով ասացին:

— Օհօօ... սէլդ կղնըցըն, արի գնանք, քեօխվա-սուղիէքը կանչըմ են քե:

— Հա, ես գիշի ոչ, որ դուք լաւ բանի չէք գալիք. Կարապետ, տեհմը, որ ասըմ է՝.— լիշերերէն Ստեփանը և ուզեց սալլը շարժել:

— Կղնըցըն, արի գնանք, քե ասըմ ենք, թէ վռաղ կանչըմ են...

— Ա՛, ձեզ մատաղ, ինչք են կանչըմ, էնչ կայ ասա էլի, Մուխի ապի.— կրկին հարցրեց նա:

— Դէ ըռխիդ մի անիլ, ինչ կայ-կայ, ասըմեն արի գնանք, իմացիր էլի:

— Եանի թաքուն ա՛, չի լիլ ասէք, թէ ինչի են կանչըմ.— նեղսրտութեամբ՝ մի ձեռով սէլի գըլուխը բռնած միւսով ճիւղտը, էլի հարցրեց Ստեփանը:

— Դէ, քե ասըմ ենք, որ գլխներնիս տանիլ մի, քու քեփովը աղաքնիս ընկի գնա՛, թէ չէ գըլուխդ թակելով կտանենք:

— Վի՛, ա՛, թէ մի բան կայ, ասեցէք էլի, ինչք են կանչըմ, սէլս էս չոլըմը խու կարալ չեմ թողալ գնալ. ասեց Ստեփանը:

*) Խրճիթ:

— Յաւը գլխիդ, քանցախը ջանիդ համար են կանչըմ, քշերիս էն մարդի կնկայ քամարը խի ես գողացել...

Դալլաք Ստեփանը ահից և ակամայից ժպտաց, կարծելով թէ մի ինչոր հանաք են անում նրանք:

— Ծըծաղի, ծըծաղի, քաջալ Ալօ (մականուն). հրէս կտենաս գլխիդ գեալաջաղը: Մենք եկել ենք քե տանենք մաշկելու, դու համ անիրեսի պէս ծըծաղըմ ես, համ էլ՝ բոլինդ (յանձդ) չես առնըմ քու արած հառամգաղութինը:

Ստեփանը բանի էութիւնն իմանալով.— որ իրեն շառով են տուել, աղաչեց նրանց, որ թողնեն գոնէ սէլը տուն հասցնելու, բայց չթողեցին: Դալլաքն սկսեց ձիգ— ձիգ անել, բայց խեղճ աղքատը երեք գալլի հման մարդկանցն ինչ պիտի անէր. նրանք մի քանի պինդ քեօթակ տալով, վեր գցելով, քաշ տալով տարան քեօթվայ-սուտիէքի ճանկը գցեցին, և, մինչև անգամ այսպիսի մի գանգատ էլ արին նրանց.

— Պարոն դատաւորներ, էս զուռգուզը *), մեզ ջլիս բիաբուռ բէյսիրաթ արաւ, էնդադար ուշուռնց թափեց գլխներիս. խնդրենք մեզ պաւականութին տաք...

*) Գունդուզ ասում են քաջալութիւնից մաշկը թափուածներին և բորոտներին:

Պ.

Ստեփանին քաշտալով, երբ տարան գիւղամէջ՝ Եղոյի կալը, Մուսին մի ձեռնափայտ ձեռնին տանից դուրս եկաւ և դաժան-ձայնով հրամայեց.

— Ա՛դա, էտ գող շան տղին կոխեցէք, տուէք, ոսկրը մսիցը հանեցէք, մինչև որ իր գողութիւնն իր բերանովը խոստովանի:

Մուսինի անիրաւ հրամանը լսուեց թէ չէ, գղիւններն Ստեփանին ձեռք առան, բայց ինչպէս... դաժանակներով այնքան թակեցին, այնքան ջարդեցին, որ ձեռքները յոգնեցին: Մուսին դարձեալ գողաց.

— Ա՛դա, խի՛ էք կաղնրմ, տուէք, մորթեցէք էտ քաջալ հառամգաղին, մորթեցէք, վախիւ մի՛ք, ես եմ դրա սլատասխանատուն. — կրկին հրամայեց նա և մօտենալով գետնին տապալուած Ստեփանին, իւր ձեռքի հոնի միոտած ահագին փայտով զարկեց դալլաքի քաջալ գլխին:

— Վայ, մեռայ, ձեզ մատաղ օգտեցէք, անօրէնի թորփաղըմն եմ մնացել. վայ, վայ. — լսուեց Ստեփանի հատած աղիողորմ ձայնը: Վերջինս իրենից գնաց, արիւնն սկսեց առատօրէն հոսալ դալլաքի գլխի պատռուածքներից և նա ճապաղած ընկաւ գետին: Թշուառը նուաղած, անշունչ, գետնին մի քիչ մնալուց յետոյ՝ սկսեց մորթած հաւի պէս թրպլըրտալ, և՛ մատներով գետնից հող քըրփըշտել, խոտ սրճոկել... նա գոռում էր այնպէս,

ինչպէս անտառում գայլերի ճանկն ընկած եզը կամ կովը: Ծեծը շարունակում էր դեռ... -

Ստեփանի սպիտակ կտաւից կարած շապիկը արիւնից բոլորովին կարմրել էր, թակուած մարմինը լեղակի պէս կապոյտ գոյն էր ստացել, որ երևում էր նրա քրքրուած շապիկի հազար ու մի ծակոճուկից:

Բայց ինչ էին անում թշուառ տեսարանին ներկայ եղողները՝ Ստեփանի հարեալները, անզգայ խաչթառակցիք. միմիայն հանդիսատես էին. նրանք շատ սառը կերպով էին նայում այն քրտորմնելի տեսարանին. բոլորովին չէին խղճում իրենց հարկի լծակցի վրայ, ընդհակառակը նրանք դեռ սուղիայ անգուլթ Մուսինի արարքը գովում էին:

— Շատ լաւ ա անրմ, էգուց էլ մեր կնկայ քոմարը կը գողանայ, թո՛ղ ջուխտ աչքը մի բնով հանեն, որ խրատուի: Իսկ նրանք, որոնք առաջուց, մինչև Ստեփանին բերելը նրա օգտին էին վկայում, Մուսինի սպառնալիքներից ահաբեկուած հեռացել էին այն տեղից. ոմանք էլ՝ թէև այնտեղ էին, բայց այդ բառբարոս տեսարանից վախենալով՝ լուռ էին կացել բազմութեան միջում:

— Ա՛ղջի, ա՛ղջի, Հէրի՛ք. — ճչալով կանչեցին հանդիսատես կանայք:

— Հը՛. — պատասխանեց Ստեփանի կին Հէրիքը:

— Աղջի, տունդ քանդեցին, մարդիդ սպանեցին, ա՛ խեղճ ու նաչար, վա՛ղ տո՛ւր, վա՛ղ տո՛ւր...

Այդ յանկարծական և գուժատու ձայները Ստեփանի կնոջը շանթեցին, նա չէր իմանում դէպի որ կողմը վազ տայ, շփոթուել էր:

— Ա՛ղջի դէսը, դէսը, Եղիշի կալի վրայ... Սմէն կողմից ճշալով ճանապարհ ցոյց տուին անբախտ կնոջը

Հէրիքն ահաբեկուած, կայծակի արագութեամբ հասաւ Ստեփանին, բայց նա՝ քեասիբ դալլաքն արդէն գետնին ընկած ուշաթափ տրըփում էր:

— Վայ... էս թնջ օրի եմ տենում քե, վայ, Հէրիքը կուրանայ, Ստեփան ջան, վայ, Հէրիքը կիրանայ, էտ թնջ հալի ես, այ ես քե մատաղ մեղքդ թնջ ա. էն, որ քիւլփաթդ սոված տուն արած դուռն իրեսներին փակած ա՛, տաշտ ու մաղդ դարդակ ա՛. վայ: Վայ Աստօծ ջան, սրա սհենց անողի տունը քանդես թնջ կլի՛...

Հէրիքը ողբաձայն աղաղակելով ամբօխի միջով գիժ կովի պէս վազեց ու գրկեց կիսամեռ Ստեփանին: Մուսին նստած տեղից կրկին վեր կացաւ և մատը թափ տալով՝ սպառնաց գզիրներին վրայ:

— Ա՛ղա տուէք, տուէք, էտ անդգամին էլ մարդուն հասցրէք:

Գաժանի հրամանը լսուեց թէ չէ գզիրները Հէրիքին էլ ձառք առան, առանց ամաչելու, որ կինարմատ է. բայց մի քանիսը հանդիսատեսներից, հազիւ թէ խղճացին, Հէրիքին խլեցին գաղանաջածների ձեռքից:

Թափած, աղցան դարձած Ստեփանը կնոջ վայցից փոքր ինչ ուշքի եկաւ, ուզում էր վեր կենալ օգնել նրան, սակայն, Մուսինի գզիրներն ու օգնականը նրա ոտներից բռնեցին և քաշ տալով տարան անասունների աղբով լիքը մի գոմ ձգեցին, ուր սովորաբար Խաչթառակայ քեօխվաներն այդպիսի յանցաւորներին մի քանի օրով բանտարկում էին: Հէրիքը դարձեալ ճչում ու ողբում էր. նա ուզում էր առաջները կտրել Ստեփանին խլել, բայց անոյժ էր. նրան մտրակելով դուրս ձգեցին ամբօխի միջից, իսկ Ստեփանին բանտարկեցին հոտած գոմի մէջ:

Հէրիքը իւր երեսն ու մազերը պռճոկելով փոքր ինչ հեռացաւ և կալի աջ կողմով սլտտեց, եկաւ գոմի աղբածակի դրանը կանգնեց ու այնտեղից սկսեց իւր ամուսնու հետ ողբով խօսել: Հէրիքը ամբողջ մարմնով դողում էր, ամեն մի հեկեկանքը նրա անմեղ սիրտը կտոր—կտոր էր անում. չրկարողանալով աղբածակից Ստեփանին տեսնել և լսել նրա ձայնը, Հէրիքը ճուտը կորցրած թխսի նման այս ու այն կողմն ընկնելով՝ ուզում էր գոմի դուռը բաց անել: Նա աղի արտասուքն աչքերին՝ ճիշտ կալմէջ արած եղան նման պտոյտ էր գալիս ժանդահոտ գոմի շուրջը, մինչև որ Ստեփանի ձէնը կը լսէր. նա կարծում էր, թէ կը մեռնի առանց իրեն տեսնելու:

— Ջան ջան, Հէրիք ջան, ջան. վայ, վայ... վայ մէջքս, վայ գլուխս. արինն աչքերս կալել

ա. վնյ, տեսնում չեմ, էտ ո՞րտեղ ես, ան էս քե մատաղ, ձէնդ լսում եմ, իրեսդ տեսնում չեմ, վնյ...

Հէրիք ջան, մեռնիլ չեմ, քե մատաղ, վախիլ մի, իրեսդ պոռնիլ մի, մաշերդ պոկ մի տալ, բեխեքս հմի սոված կտորուեցին, գնա տեա ո՞րդիւն ես երկու հաց ճարում. գնա քե մատաղ, գնա, տեսնենք էս ի՞նչ փորձանքի մէջ ենք ընկել...վնյ...

Հէրիքը լսելով այդ բոլորը, չկարողանալով դրանք մօտենալ, ուղեց գոմից հեռանալ:

— Վնյ, վնյ... շարունակ լսում էր դալ-լաքի ձայնը:

— Զան, ջան, անտէր-անտիրական մարդ ջան: Հէրիքը պատասխանում էր ամուսնու վայոցին և աղիողորմ ձայնով լալով՝ գետնից հող էր վերցնում դէպի երկինք շարտում և այսպիսի անէծքներ կարգում:

— Ի՛հ...Մուսի...ո՞նց որ դու իմ խեղճ ու նաչար մարդին նհախ տեղը փորձանքի մէջ քցեցի՛ր, ... Աստծանից խնդրել եմ, որ քե էն օրը քցի՛...որ Ստեփանին էրնակ տաս. ո՞նց որ Ստեփանին ըրնի մէջ թթախեցի՛ր, էնպէս էլ քու ջիգար-դանէն անին դառնայ. էն տեղն ընկնես, որ ջուր ուղես՝ ծովերը ցամաքեն, միրգ ուղես՝ ծառերը չորանան. տնկես չկանաւնչի՛, ցանես չը պտղի: Ինչ օրեր Ստեփանի կնիկն ա քաշը՛մ, նրանից վատ-թար օրեր Խանըմդ քաշի: Քրիստոս Ամինակալից խնդրել եմ, նա՛ իրան որդկերանց սուգ ու շիւանին նստի Զատիկի կանանչ-կարմիր կիրակի օրը: Նա՛

Խանըմդ, իրեսն էնդայդի պոռնի, որ երկնքի Հաքիմն էլ դժբանայ սղացնել: Ի՛հ Վերնէին թա-գաւոր Աստօճ, տեղդ բացրն ա. տեսնում ես ըշխա-րիս խէրն ու բարին, շառն ու չարը. դո՛ւ էտ հրիշտրակների ըշխարիցը հուր ու կրակ թափես գէլ Մուսինի քիւլփաթի ջանին, օրին ու արեին. դո՛ւ հանգցնես նրա օջախը և կտրես կտրի ծուխը... Մուսին պակսի էս գեղիցը, բալի թէ՛ քեսսիբ—քիւսուբն ազատուի դրա ձեռիցը...

Այդ անվերջ և մարդու վրայ սառսուռ ազդող անէծքներով խեղճ Հէրիքն ուղում էր իւր կրա-կուած, բորբոքուած սերտը հովացնել... բաց այդ միջոցին՝ նրա ոտն ու գլուխը բաց, մերկ ու քաղ-ցած, շատ լաց լինելուց աչքերն ուռցրած երեխա-ներից մինը թոթովեց.

— Նանի, սոված եմ, հաց եմ ուզում...

Երեխան ողբալով մօր առաջն էր գալիս: Հէրիքը մինչդեռ աչքը կը բարձրացնէր, միւս երեխանէն էլ եկան լալով:

— Զան, ջան, բալէք ջան, ջան, ձեր մօր աչքերը տրաքուի, ձեր ապինին սպանեցի՛ն*), նրա սպանողին Աստօճ սպանի: Հէրիքը փոքր երեխին իւր արտասուլածաց գիրկ առաւ, միւսների թա-թը բռնեց, գնաց սայլին հասաւ և կանգնելով՝ յանկարծ վիզն ուսովը ձգեց, սրտամկիկ հայեաց-քով նայեց ճանապարհին մնացած սայլին և դող-

*) Մահուան հասցրին:

դռնուն ու լալագին ձայնով ասաց.

— Վա՛յ, վա՛յ, սէլս տէրը մեռածի նման մնացել ա ճամպին թող արած. վա՛յ, մղկտայ Մուսի-նի ջանն ու օրը...

Պ.

Տգէտների խումբը այն լեռնանտառային մար-դիկը՝ քեօխվայ, քեադխուդայ, սուդեայ ու գզիր, մեծ-մեծ փափախները վեր կալած՝ ժողովուեցին դատարան, որը մի կատարեալ գոմի — անասնանոցի էր նմանում. նրանք անտեղեակ օրինաց ճշմար-տութիւններին և մի կողմը ձգած արդարութեան օրէնքի յօդուածները, առանց փաստ ու վկայի, և վերջապէս, առանց խղճմտանքի ձայնին լսելու, տգիտաբար վճիռ կայացրին: — «Որովհետեւ սուդեայ Մուսէս Գիւլլակովը գիշերը տեսել ա, որ իրանց շան զաքին մի մարդ փախաւ դալլաքի տան վրայ (երևի Ստեփանն ա լել) և երկրորդ, որ Մուսէսի փեսայ Ալէքսին էլ միևնոյն կերպով ա վկայութիւն տալիս, վճռմ ենք, որ դալլաքը՝ ես վեց թուման փող տայ Մուսինին, ես թէ փող չունի, իրան Ղուլի գոմէշը տայ փողի տեղը...» Ահա գիւղական դատաւորների փաստը, վկան և խիղճ ու դատա-տանը: — Այդպէս ուրեմն վճռեցին՝ անմեղ Ստեփանին, ագէտ և անլեզու քեասիբի ընտանիքի միակ յոյս 120 ըուբլիանոց Ղուլի գոմէշը երեսուն մանէթա-

նոց քամարի փոխարէն խլել և տալ Գիւլլականց Մուսինին:

Խղճմտանքները կորած էր: — Քեասիբ Ստեփա-նին սոված, ծարաւ ձգել մի հոտած գոմի մէջ և դուռը երեսին փակելով ճաքացնել, նրա անմե-ղութիւնը յանցանք դարձնել և տասնեակ ժա-մերով դուռը բաց չանել. միանգամայն երևա-կայել անգամ չէր կարելի, բայց դա համբերու-թիւն չէր խեղճ Ստեփանի կողմից: Այլ՝ նա ջար-դուած, տանջուած էր, կարծես Յուդաների աշխար-հում, նա չէր կարողանում կողպած դուռը կտրել, բանալ, գզիրն այնտեղ դրան առաջը փայտը ձեռ-քին կանգնած էր... իսկ ներսը ողորմելի աղքատի շունչն արդէն ժանդահոտութիւնից կտրուելու վրայ էր:

Այդպէս քեօխվայ-քեադխուդէքն ու գզիրը մի տարօրինակ և անարդար վճիռ երեկոյեան դէմ հրապարակաւ կարդացին Ստեփանի գլխին և բաց թողին նրան...

Ստեփանը, որ հոտած գոմի մէջ մեռելի գոյն էր ստացել, երբ դուրս եկաւ և իմացաւ որ իւր սիրելի Ղուլին դատաւորների համարձակ վճռով պէտք է Մուսինին յանձնուի, գոյնն աւելի սփարթ-նեց, և, հազիւ թէ սիրտ առնելով՝ նա վստահացաւ խօսքերով ընդիմանալ դատաւորներին ասելով.

— Քեօխվայ, քեադխուդէք, ես մինչև մեռ-նիլս, աչքս բաց, զուր տեղը իմ աղպերը՝ իմ աչ-քի լիս Ղուլի գոմէշս տալ չեմ, տալ չեմ Ղուլիս

աջու կուռս, բեխանցս կերակրողը...

Դատաւորները հազիւ թէ իմացան դալլաքի որոշ խօսքերը, դաժանացած դէմքով և սպառնացող ձայնով հրամայեցին իրենց օգնականին ու գզրին.

— Ադա, գնացէք էտ հառամզադի, էտ քաջալ շան տղի գոմէշը գոմից դուրս արէք բերէք... անամօթ, գոյ, քեօփաօղլի, մենք վճռել ենք և կառնենք կտանք, դու ինչդադար կուզես ըռէխդ շաղ տու...

— Տալ չեմ, պէտք ա ինձ սըպանէք, որ Առւլիս տանէք...

— Ադա անգաճ միք դնիլ դրա թարութօհմաթներին (սպառնալիքներին), գնացէք գոմէշը դուս արէք, կոճերը թակիլով բերէք. թէ որ խօսան, աղաքնիդ կտրեն՝ իրան էլ, կնկանն էլ թակեցէք՝ հալից քցեցէք:

Գզիրները փայտներն առան գնացին Ստեփանի ետևից: Ստեփանը Առւլի գոմէշը տուն էր արել ու դուռը ետնափակ տուել, նրանք աշխատեցին, բայց չկարողացան կոտրել, դատարկ ետ եկան և քեօխվայ-սուդիէքին հասկացրին բանի եռթիւնը:

— Ա՛, իրեք մարդով գնացիք ու դարդակ եկա՞ք. — գոչեց դաժան Մուսին:

— Ա՛, տալիս չի՞. — հարցրեց և քեօխվայ Կարապետը:

— Զէ. — պատասխանեցին նրանք:

— Մտիկ արէք դուք, էն քաջալ շան տղին, էն հառամթոխումին. էլի սաղ տեղ ունի հա... Քեօխվայ, վեր կացէք գնանք տունը գլխին փուլ ածենք, քարուքանդ անենք...

— Քեօխվայ, քեադխուդէք, դուք անօրէն բան էք ուզում անել. մարդին իրեն տանն, իրեն սեփական յարկի տակ ուզում էք թակել, ծեծել ու զուր տեղը գոմէշը խլէ՛լ, մեծ յանցանք էք գործում Աստուծոյ և օրէնքի առաջ...

— Էտ քու խելքի բանը չի, դու գնա՛ քու աչիք ու բէնը կրթացրու մոնթերիդ. — խոժողուած դէմքով ասաց Մուսին Թիֆլիսից ամառանոց գնացած մի ուսանողի և ապա արհամարհանքով լաղ արաւ՝ ծիծաղեց վերան: Վերջինս վշտացած գլուխը շարժեց և զատարանից դուրս եկող բառբարոս լեռնականներից բաժանուեց, գնաց դէպի իրենց տան կողմը, նստեց պարտիզի բարձր թմբի վրայ և դիտում էր, թէ ի՞նչ պիտի անեն սպառնացողները:

Կարապետ քեօխվան, որին քիչ ժամանակից յետոյ «Հոգոցն հանգուցելոց» արին, սուղեայ *) Մուսին, լայնաբերան Արզմանը... և թեթևալիկ սուղեայ Թևոն, գզիրները, Մուսինի փեսայ Բալաբէգը, որ լաւ գաւազանամարտութիւն գի-

*) Գիւղերում սովորութիւն կայ, որ քեադխուդա մարդկանց, որոնք թէկուզ պաշտօնի մէջ էլ չըլինին, քեօխվայ, սուղիայ պատուանդաններ են տալիս:

տէր... այդ բոլոր մեծափափախները միասին ուղևորուեցին դէպի խեղճ դալլաքի տուն, որի դրան առաջ կանգնած էին մարդ ու կին և խորհրդակցում էին, թէ ինչպէս պաշտպանուեն:

— Եհէյ. օ հարամգադա, օ քէօփաօղլի, օ շան տղայ, փախչես ոչ, էս ա դալլիս ենք կողքերիդ սաղ մեացած ոսկունին էլ փշրենք, որ մեզ նոր ճնանչես, թէ ո՞վ ենք մենք: Դու մզեար քանի գլխանի ես, որ մեր գլխիներին դարդակ ես ետ դարձնում, և մեզ՝ դադարանիցը տեղը հանանք:

— Քաշալ, հմի կը տեսնես իմ տղութիւնն էլ, քո՛ւնն էլ... Ըտեղ կաղնի, փախչես ոչ, հմի տեսնենք ո՞ւմ նանը լաց կլի, քունը՞, թէ մերը. — դեռ հեռուից բարձր ձայնով սպառնալիքներ կարդացին գնացողները և քայլներն արագացրին:

— Քեօխվայ, հառամգադի կնիկը լաչառ ա, որ գնաք՝ ձեզ պահեցէք, թէ չէ քարով փետով անմեղ կըտայ. էլվխտ քիչ էր մնում մեզ կտորէր, կամաց ասաց գլխի:

— Որ գնանք, ձեզ որ հրամայեմ թէ՛ տուէք, էլ չխնայէք. — պատասխանեց քեօխվեն

— Վայ թէ տուն մտաւ դուռն էլի փակեց, քեօխվայ, էն վախտն ինչ անենք:

— Ինչ դենք անիլ, կտրովն էնդադար քարնի ածիլ կտամ, որ ըռխիցը հետ լցուի. — պատասխանեց Մուսին:

— Սո՛ղեայ, քեօխվայ, դուռը որ փակի կը-

տուրն ըլենք, վայ թէ թուանք ունենայ տակնուց (ներքէից) կրակ տայ:

— Քեօխվայ, դրուստ ա ասում, էլվխտ էն քաշալ հառամգադէն թուանքի սնըմ էր տալի...

— Ըհը, ըհը... ծիծաղեց քեօխվեն, — ստանայ շունը նհենց զարաղոխրու *) ա տուել, որ վախենաք, տուն չը մտնէք:

— Բալարէք:

— Հէյ:

— Քաշալին ես լաւ գիտեմ, որ Աթո ապինի կալի զոլովը փախչիլ դի, դու նհէ բցըրհան պատտու, որ եալի քամակովն առաջը կտրես: Մուսինի փեսայ Բալաբէզն իսկոյն փեշերքը քլուանդ արաւ գօտին խրեց և դաշոյնի դաստից բռնած կողովուկ պտտեց բլրի ետևով, իսկ քեօխվայ-տուղիէքը գնացին ուղիղ ճանապարհով:

— Քեօխվայ, ասում եմ գոմէշը հանիլուց ետը՝ հառամգադին քե տամ՝ ոտն ու ձեռը կապած տանես Թալեն, ինչ ես ասում:

— Ի՞նչ դեմ ասիլ, կը շտանեմ մեր տանը մի քանի օր կպահեմ, ըշտրափ էլ կ'առնեմ, վե կը կըթողամ էլի:

— Մո՛ւսէս, վախըմ թէ էտ հառամգադայ-քեօփաօղլին գնայ բացը տեղը խնդիրք տայ, մեզ փռնեն. — ասաց քեօխվեն:

— Հը, հը, հը, մսխարայ եսանը՞մ. — ծիծաղելով ասաց դաժան Մուսին:

*) Սև երկիւղ (թուրքերէն թարգմանած):

— Ընչի՞ եմ մտաբարայ անըմ, գնաց, գնաց, նահլաթը չար սըտանին:

— Նրա հըմար եմ ծըծաղըմ, որ էն դունչը կապած մոզուցը դու վախըմ ես, լսւ, նա գնալու, խնդիրք տալու ճամպայ ա իմանը՞մ, նրա բերանըմը լիզու կայ, որ դանգատուի՞. մին էլ էս որ՝ թէկուզ գնայ էլ, մեզ պէս մարդկերանց խօսքը խու ծուխ չի դեն նրանը դղիլ. ընդեղ նհենց մարդիկ ունեմ, որ դրան սաղ-սաղ կտրատելիւ տամ...

— Ե՛...¹ հանաք արի, էս ա գլուխը թակիլով գոմէշը խլելու ենք քե տանք. — ասաց Արզմանը:

— Մուսէս, գոմէշը խլելուց եղը քաջալին հետ տանիլը լաւ չի, մենակ եմ գնալու, համ էլ՝ ընտեղ մի քանի լիզուանիկ հառամզադէք կան, բան ժաժ կըտան, թողենք կորչի...

— Դէ լաւ, էտ դու գիդես, քեօխովայ, ամա վատա թակիլով հալից քցիլ տամ, շատ եմ քեափար-քեափար լել շան տղի վրայ. գղերն ասըմ ա մեռած ըեխանցս գերեզմանին փիս ուշուց ա տուել...

— Ինչքան ուղու՞մ ես ջարդի, ո՞վ ա աղաքդ կտրըմ. — պատասխանեց ախմախ մականուանուած Կարապետ քեօխվեն՝ մօտ 300 տան շինական կառավարութեան տանուտէրը, որն աղքատներից այնքան հաւ ու ճիւ էր կերել, որ ուսերն ու վիզը բաւական հաստացրել էր: Այդպիսի խօսակցութեամբ նրանք մօտենում էին անմեղ յանցաւորի խրճիթի դրանը...

Ե.

Ստեփան, քե մատաղ, ութն են ութը. — երկիւղալի ձայնով ասաց դալլաքի կին Հերիքը, երբ գնացողները բոլորն էլ տան դիմացի թմբի գլուխը դուրս եկան:

— Հինգն են, ութը ո՞րդեան ա. — Ստեփանը նոյն ձայնով պատասխանեց Հերիքին:

— Լաւ մտիկ արա՛, հրէն, հրէն հինգը թմբի աջու ղոլովն են դալլի, իրեքն էլ ձախու. Բալբէզըն էլ ա հետները, թակիլ դեն, տուն մտի, տուն մտի:

Ստեփանը լսելով Հերիքին և զգալով, որ չի կարող իւր թոյլ ուժով դիմադրել խմբին, Հերիքի և մանր երեխանց հետ մտաւ իր խրճիթը ու դուռը ետնափակ տուեց:

Անիրաւները Լանկթամուրի նման շրջապատեցին աղքատի խրճիթը, միայն այն զանազանութեամբ, որ չկրակեցին նրան: Սակայն տան չորս կողմն էլ քար ու խիճ չըմնաց, բոլորը ծխանքից ներս թափեցին տունը լցրին, որտեղ վայնասու ձայնը մարդու սիրտ էր ճմլում...

— Դուռը փերթահան արէք, նի մտէք թիքա թիքա արէք. — լսուեց Մուսինի անողորմ հրամանը և ներսում ճաքացրեց աղքատների սիրտը: Քարերը կարկուտի պէս թըմփ-հա թըմփ ներս էին թափւում:

— Վայ, նանի ջան, վայ. վայ ոտս, վայ...

— Վայ, գլուխս սլափեցին վայ... — քիւնջ ու պուճախը փախչելով կամ մօր փեշի տակ մտնելով լալիս էին երեխաները, իսկ ծնողները շփոթուած չէին իմանում երեխանցը պաշտպանեն քրքկարկուտից, թէ փեղկահան եղող դուռը: Երեխայքը ճոճում էին ալնպէս, որ մարդ տսում էր փորները պէտքէ պատռուի:

— Զան, ջան, անօրէն ըշխարքմ ծնուած որդիք ջան, ջան, ծալքի տակը մտէք, ծալքի տակը, Հէրիք, բեխանցը կտորեցին, ծալքի տակը կոխի, ես դուռը կպահէմ...

— Ստեփան, դուռը փշրեցին, մէջքդ պինդ դէմ արա, պինդ դէմ արա... Բայց, լսուեց փեղքահան եղող դրան ձայնը:

— Վայ, վայ, արինհեղուծին դի լիւ, բացականչեց երկիւղած կինն աղիողորմ ձայնով և ծնողների լաց ու կոծը միախառնուեց երեխանց ճչոցին:

Ստեփանը տեսնելով, որ կարկուտի պէս թափուող քարերից չեն ազատւելու երեխայքը, դրան փակիչը դուրս գցեց ու դուրս փախաւ, որ գազաններն իրենց ետևեցն ընկնեն, որպէսզի անմեղ երեխաներն ազատուեն անգութների հարուածներից: Ստեփանը դուրս պրծաւ տանից, Հէրեքն էլ նրա ետևեց:

— Ա՛ հառամզադայ, ա՛ քեփաօղլի, էտ դո՞րն ես փախչում, փախչիլ մի, կաղնի, կաղնի, թէ չէ տուի, տուի, տուի... — ասաց թեթևասովիկ սուտիկ Թևոն և «այնալի» հրացանի փամփուշտը՝ պատրո-

նը տեղը դրեց, մեկնեց, որ արձակի: Ստեփանը վախից կանգնեց, իսկ Հէրիքն արգէն բոբիկ ոտից բռնած բղաւում, հարսն էր կանչում դրան շէմքումը: Հրացանի կանգնեցրած սրսն ընկաւ գետին՝ Սուսինի փեսայ Բալաբէգի գազանակի յանկարծակի հարուածից: Անիրաւը ետևի կողմից խփեց ու պարծենալով ասաց.

— Կերա՞ր, ճնանչեցիր ես ո՞վ եմ, Ղուլին տալիս չի՞ր... էտա տհէ իմ անըմ հայ...

— Դո՛ւս արէք գոմէշը. — հրամայեց Կարապետ քեօխլեն:

Դալլերը նրանք յաջողացրին: Հէրիքը շէմքումը, իսկ Ստեփանը կալի բաշումն ընկած արեան մէջ տըրփում էին, նրանց մօտեցող չկար հարևաններից: Ղուլի գոմէշը տարան և հենց այն տանիլն էր, որ տարան: Ղուլին տարան, Ստեփանի աղքատ ընտանիքը սոված, ծարաւ տուեն արած թողեցին, խրձան կէսը հանդումը մնաց միւս կէսը կալի մէջ:

Դալլաքը անկողին մտաւ, երեխանց դրուծիւնն աւելի վատացաւ: Հէրիքն էլ չէր կարողանում մուրալ, ոտն ուռել էր և վէրք դարձել...

Ստեփանը հիւանդատեղից վեր կենալուց յետոյ՝ բողոքեց անիրաւներից... չարչարուեց, ունեցած — չունեցածը՝ հաւերը, պղնձները ծախեց, միքանի անգամ խնդիրներ դրել տուեց, բայց մինչև օրս էլ՝ բան չը դուրս եկաւ: Վերջերս էլ մի աղերսա-

գիր գրել տուեց ուղարկեց ուր հարկն է: Իսկ Ղուլին քեօխվայ — քեաղխուդէքը հերթով իրենց սայլում ու քաշանում լծեցին...

Այդպէս Գալլաքի վերքը անբուժելի մնաց և այնուհետև աւելի աղքատացաւ...

ՇԱՇ ՊԵՏԻՆ ԵՒ ԳԻԺ ՈՒՅԱՆԸ

Մի առաւօտ լոյսը նոր բացուել էր. գարնանային արեգակը իւր մի աղանջով պուռնգ էր արել արևելքից դէպի արևմուտք և սար ու դաշտ լուսաւորել էր դեռ զովաշունչ լուսով: Իսկ Խաչթառակ գիւղի վրայ դեռ ևս հովանաւորւում էր սառն և մուգ ստուեր, որի պատճառը Կարմիրքար կոչուած լեռնաշղթան էր, որ հարաւից հիւսիս ձգուած՝ ուղիղ պատի նման կանգնած արգելում էր արևի թեք ճառագայթներին դիպչել Խաչթառակ գիւղին ու հանդին: Գիւղացիք թերժաժ եղած իրենց բնակարաններից, իւրաքանչիւրն շտապում էր իւր գործին: Գիւղամիջից աջ ու ձախ անցնողները գիւղական համեստ «բարի լիս»-ով ողջունում էին միմեանց: Կով, գոմէշ, ոչխար ու տաւար, նախրչիները քշում էին դէպի դաշտը արօտատեղերում արածեցնելու:

Դաշտերի մատղաբոյս կանաչներն արեգակի շողի առաջ մարմարի գոյն էին ստացել. մարդ որ անցնում էր այդ կանաչների միջով մինչև ծրնկները ցօղի մէջ թրջւում էր. սակայն արեգակը հետզհետէ բարձրանում էր, որ ցօղը ցամաքեցնէր:

Գարնանային բնութիւնն ուրախ էր իւր պարունակութեամբ — գեղջուկներն ու գեղջուկհիւները բոլորն իրար խառնուած աշխատանք էին սկսել, կենդանիներն արդէն արօտ էին հասել, հովիւն ու նախըջին հնչեցնում էին իրենց քաղցրահնչիւն սրինգն ու պիտուն. սակայն, խաչթառակցի աղքատ Պետին տխուր, վերաւորուած, մի կարճ փայտ ձեռին, գլուխը կորացրած գնում էր դէպի Ուհանի տուն: Պետին հագին համարեա թէ շոր չուներ, մերկ էր — շիւր շապկի միայն վզի օղակն էր մնացել բզին հուպ տուած, ետևի կողմը պոկ եկած էր, իսկ առաջից թեւի նման երկու ծանգլ էր մնացել կախ ընկած. շապկի վրայից հագած հորագործ չուխէն չէր կարողանում ծածկել նրա մարմնի բաց տեղերը, անտրավարտիկը բոլորովին գծծուել էր և բաց ծնկները փշերից ու կառններից հարիւր ու մի տեղից չանկոտուել արիւնը բաց մսի վրայ չորացել էր, այնպէս որ այդ բոլորի հետքերը նոյն իսկ մի քանի սաժէն հեռաւորութիւնից արդէն երևում էր: Պետին գլուխը դեռ չէր բարձրացրել, նա մտքի դօնն ընկած գնում էր:

— Բարի լիս, Պետի, էտ ո՛ւր ես գնում:

— Բարին արևիդ. — շատ ցածր ձայնով պատասխանեց Պետին իւր համագիւղացու ողջունին. — Ուհանի տուն եմ գնում:

— Ի՞նչ կայ:

— Աչառս տարել ա, տալիս չի...

— Ե՛. բաս զուր ես գնում. նա քեզ բան

տուող չի. հերու էլ (անցեալ տարի) Սաքոյի կովը խլեց...

Պետին յոյսը կտրեց նրան հանդիպողը, բայց նա դարձեալ շարունակեց, գնաց Ուհանի տան ետևը՝ չափարի տակ կանգնեց և սկսեց կանչել անգութ Ուհանին:

— Ուհան, Ուհան, էհէ Ուհան...

— Հի՛յ. էտ թնջ ա, Պետի. — վերջապէս սրահի տակից գլուխը հանեց գիժը և պատասխանեց:

— Ուհան, աչառս խի՞ ես տարել, ա՛ քե մատաղ:

— Աչառդ ո՛րն ա, ա՛գա:

— Ո՞նց թէ աչառդ որն ա, հէնց ասում ես, լէյի թէ բանի խաբար չլեւ. խի՞ գլխում չես աչառս որն ա՛:

— Զէ:

— Հմի դու աչառս գիտում չե՛ս:

— Զէ. — կրկին բացասական պատասխան տուեց Ուհանը, բայց այդ բաւական չէր, դեռ աղքատի վրայ ծիծաղում, լաղ էլ էր անում: Բայց օրը բարձրանում էր, Պետին դաշտն աշխատանքի պէտք է գնար, ըոպէն թանկ էր աղքատ երկրագործի համար, նա սրտի այրուելուց սկսեց թուել իւր աչառի բոլոր արտաքին նշանները:

— Ա՛յ տղայ. աչառս էն ցցապող, երկու աչք-ունքանի, պոչը երկար, ծէրը ծաղիկ, թափանալի, գլուխը կո՛պալ, դարաշալուար անասունն ա, որ

սրանից էրկու ամիս առաջ շակիս հետ փոխեցիր. իմացար հմի:

— Իմացայ, փոխեցի, հմի էլ խլամ եմ, աղաքս ո՞վ ա կտրեմ, քեփս չի:

— Ա՛, ո՞նց թէ աղաքս ո՞վ ա կտրեմ, ապրանքի տէրը ես եմ, դո՛ւ ես տիրապետե՞մ. մըգեար աշխարս հալա-հալայ ա՛:

— Քու ապրանքը շակն ա՛, շակը, որ հրէ, է՛ գետի ղրաղին շան ու գիլի փայ ա դառել. — Ու-հանը հեռուում շակի լէշը մատով ցոյց տալով աղ-քատին, պատասխանեց շատ սառը կերպով:

— Ո՛ւհան, ա՛ քու տունդ չքանդուի, դու ա-չառն էն պայմանովը տըւիր, որ շակը ես սըտա-կի եա գետըմը խեղդուի, ետոյ ետ խլէս:

— Բա դու լղար կեկուի, ջանը ցաւոտ՝ աղջա-ւազ շակը ինձ տուիր, որ գնայ գետն ընկնի խեղ-դուի, աչառս տանես լծես, վնասը ես քաշեմ...

— Ո՛ւհան, Ո՛ւհան, հաւը որ հաւ ա, եբոր ջուր ա խըմըմ, գլուխը բցըըցնըմ, աչքերը պլե-քըմ ա վերև, Ասծուն մտիկ ա անըմ, փառք ա տալի և էլի խըմըմ. ա՛ տնաքանդ, դու խու մարդ ես, ընչի՞ ես անաստօծ-անաստօծ խօսըմ. սրանից երկու ամիս առաջ առուտո՛ւր ես արել քու հարե-ւանի հետ՝ ա՛չառ ես փոխել, ետոյ՝ շակը տարել ես գետը գցել սպանել, կաշին մաշկել տանդ դը-րե՛լ. դէ հմի դու ինքդ ասա տենանք՝ էտ ո՞ր Աս-տօծը վե կունի, բա խղճմտանք չունես, բա՛ վերև Աստօծ, ներքև գետինք չկա՛յ. բա դու քրիստոնայ

չէս. քե հըմար ամօթ չի՛, ուսում առած մարդ ես, դու որ ինձ նման խեղճերին ոտի տակ ես տալի, անուսումն ի՞նչ կանի: Զէ՛ որ դուք՝ տիրա-ցուներդ Աստօծաշնչի մէջ կարդըմ էք «Մի ցան-կանար քու ընկերի եզանը, մոզո՛ւն, իշին և էն ամեն բանին, որ նրանն ա», տիրացու Ուհան, բա՛ ես խոզ ըրցնող եմ, էս բանը գիտըմ եմ, հըս-կանըմ եմ, դուք որ մարդ ըրըցընող՝ կըրթացող էք, ժամըմն էլ ամենից առաջի տեղն էք կաղնըմ՝ կարթըմ, երգըմ..., հսկանըմ չէք: Վա՛յ, վա՛յ. վայ ես ձեր ուսում տուողին ի՞նչ ասեմ հա՛. ա՛ ձեր ուսում տուողի տունն Աստօծ քանդի, անըմնիդ յուսումական էք արել, ամա ինչ փիս-փիս բան ա-սես ձեզանից ա դուս գալի... մնին պարտքակոխ էք անըմ, մնին զոռի խեղդըմ, մնի մոզին, մէկէ-լի էշն էք խլըմ, եա թէ չէ՝ տասը մանէթով կըշ-տերնիդ մարդի սաղ տարի նեօքար էք պահըմ...

— Շաշ Պետի, ձէնդ կտրի, գլխիս գիլի աւե-տարան մի կարդալ, ռադ լի կորի, թէ չէ կը գամ էնղադար կըթակեմ, որ թան խմիլուց կընկնես. — կոշտ, անախորժ և սպառնական ձայնով պատաս-խանեց նրան տիրացու Ուհանը:

Իսկ Պետին շարունակելով իւր իրաւացի նկա-տողութիւնները, մօտեցաւ անասունների խմբին, ջուկեց իւր եզը, քշեց դէպի իրենց տան կողմը, կարծելով, թէ իւր խօսքերը, գեղջկական քարոզ-ները որ և է ազդեցութիւն ունեցան տիրացու Ուհանի քար սրտի վրայ:

— Ե՛հէ՛, ա՛ սարսաղ, էտ ո՛ւր ես տանըմ էտ եզը, գլուխդ քոր ա գալի՞.— ասաց գիժ Ուհանն ու մի դազանակ առաւ վազ տուեց դէպի նա, և հասնելուն պէս մի քանի հարուած տուեց նրան: Պետին դազանակը խլեց և շարտեց գցեց մօտիկ չափարը: Գիժը ձեռքերն իսկոյն գրպանը տարաւ, բայց ոչինչ չգտաւ, վազեց տուն, կատաղած կրկին դուրս նետուեց, յարձակուեց աղքատի վրայ. ինչպէս երևում էր տանից դանակ դուրս բերեց:

— Հօ, հօ քե մատաղ, բիժի ջան, բիժի ջան...: Եզը փախչում էր դէպի հին տիրոջ տան կողմը, իսկ Պետին աղաչելով վազում էր, որ առաջը կտրի:

— Ա՛, տօ թաբլու (դեւահար), քե՛ չեմ ասըմ տանիլ մի եզը, տլական չե՛մ.— գոռաց անիրաւը, յանկարծ վրայ ընկաւ բռնեց աղքատի վզին մնացած յետին հնոտի շապկի օղակից (օձիքից) և հաշհոյելով սկսեց ձգձգել, պատռտել, մերկացնել նրան:

— Ո՛ւհան, ուշունց մի՛ տալ, ուսում առած մարդ ես, խալիսը կը լսեն, ամօթ ալիք ա...:

Ուհանը մի ձեռով բռնեց ձեռքից, միւսով միքանի անգամ բռնցքեց նրա գլխին: Պետին չէր ուզում խփել դեռ: Գիժը եզը խլեց ետ տարաւ, իսկ Պետին շարունակեց իւր ճանապարհը դէպի գիւղամէջ:

Աղքատ Պետին գիժ Ուհանից ուժով էր. նա կարող էր Ուհանի պէս երկուսին ծեծել, բայց նա համբերելու պատճառներ ունէր— նախ այն՝ որ

Ուհանն իրանից հարուստ էր և երկրորդ՝ նա շատ լաւ գիտէր, որ ինքն ինչքան էլ արդար լինի, այնուամենայնիւ քեօխվի առաջ մեղաւոր պիտի ճանաչուի, ո՛ւր մնաց թէ անարդար ժամանակ. ուստի չհամարձակուեց ձեռք բարձրացնել տիրացու Ուհանի վրայ:

— Տէր Աստօծ, ուսում առած, կարգացող, գրի սեն ու սիպտակն իմացող մարդն էլ էսղայդի անիրաւ, էսղայդի անաստօծ կլի՞.— ինքն իրան ասելով, զարմանալով Ուհանի անխղճութեան վրայ, Պետին վշտացած գնաց գիւղամէջ, մի ցորենի հորի մօտ կանգնեց, ուր տանուտէրը հորից ցորեն հանելով էր զբաղուած:

Պետին փափախը վեր կալաւ և ասաց.

— Բարի աջողըմ քե, քեօխվայ ջան.— սլատասխան չստացաւ:

— Քեօխվայ, ասըմ եմ բարի աջողըմ.— ձայնն աւելի բարձրացրեց նա, բայց էլի պատասխան չստացաւ: Պետին քիչ էլ մօտեցաւ հորին:

— Քեօխվայ ջան, բա՛, Աստօծ վե կունի՞, որ էրկու ամիս ա՛ եզն եմ փոխել Ուհանի հետ, հմի գլուխս թակելով ետ ա առնը՞մ.— նա ուղղակի սկսեց զանգատուել. թէև քեօխվից դեռ իւր ողջունի պատասխանը չէր ստացել, սակայն անիրաւ քեօխվեն էլի անպատասխան թողեց նրան. մինչև զանգատի վերջն անգամ տանուտէրը իւր գլուխը չը բարձրացրեց և չնայեց աղքատի երեսին: Պետին խեղճ — խեղճ ձայնով էլի կրկնեց, էլի աղաչեց.

—Քեօխվայ ջան, բայ թնչ ես ասըմ, ոնց ա-
նեմ, հոռնձս՝ բանս մնաց. տանս էլ սոված են.—
քեօխվեն լուռ էր:

—Քեօխվայ, ես քու որդիերանց արեւին մա-
տաղ, բանս մնաց. մի պատասխան տո՛ւ, մի բան՝
մի հա, ես չէ էլա ասա տենամ:

Գիւղումը Պետին Շաշ անուն էր ստացել, ո-
րովհետեւ աղքատ էր, ուժ չունէր, որ խօսքը դուրս
տանէր, ուստի լաւ ասէր, թէ վատ, արդար, խե-
լօք չիմար, բոլորը չիմար էին ընդունում: Քեօխ-
վեն էլ էր նրան չիմարի տեղ դնում, որովհետեւ
գիտէր, որ Պետին իրեն, հակառակ դէպքում, չի
կարող վնասել՝ մեծին գանգատուել և բացի դրա-
նից. նա դեռ աղքատի գրպանից ակնկալութիւն էլ
ունէր: Մարդակեր քեօխվեն երկար լուռութիւնից
յետոյ, սպառնաց ասելով.

—Ս. շաշ, գլուխս քոնի ցաւացնես, տենըմ
չես ցորեն եմ հանըմ. ուզըմ ես ետ դառնամ
գլուխդ էրկու կէս անեմ...

—Քեօխվայ ջան, համարձակութիւն չլի, դու
ցորեն ես հանըմ, անոշ լի քե, ամա իմ բանը
մնըմ ա, մենակ, աղքատ մարդ եմ, խափան եմ
մնացել, մի բան ասա...

—Ի՞նչ բան, թնչ եզը, թնչ խափան. դո՛ւս
տուր տենանք (ասա տեսնենք):

—Վի՛ր, քեօխվայ ջան, բա մայար ո՞չ, հինգ
վեց հետ ասեցի խուռ:

—Փետս վե դեմ ունիլ էս ախմախի գլուխը

ճղիլ հա. թիւնբաթիւնի տղայ, հա, էն ա քեօխ-
վեն էլ քե պէս շաշերի գլուխն ունի, որ բան ու
գործը թողի, քե պէս իշին լսի էլի:

—Քեօխվայ ջան, բա մնէլ ասեմ.

—Մնէլ ասա, հլա տասնըմին էլ. թէ կուգես,
ըսկի ասիլ էլ մի. — ասաց տանուտէրը և խռովածի
պէս երեսը շրջեց ու դարձեալ սկսեց ջուալի բե-
րանը կապել:

—Քու որդիերանց գլխովը մատաղացուի պէս
պտիտ գամ, քեօխվայ ջան, դալաթ արի, որ քե-
փիդ գիպայ. լսի, ասեցի թէ՝ սրանից էրկու ամիս
առաջ, տիրացու Ուհանի հետ առուտուր եմ արել,
գոմշիս շակը փոխել եմ նրա աչառի հետ. ջուրը
վարարած վախտը շակը տարել ա գետն արել խեղ-
դել, կաշին մաշկել տանը դրել ու աչառս էլ խը-
լել ա տարել իր տւարի մէջն արել: Սօր գնացի
դաչանք, պղատանք արի, որ ետ տայ, գլուխս
թակեց ճամպայ դրեց. մթամ էտ քիչ էր, մեռել-
նիս էլ տեղըհան արաւ գերեզմանից՝ ամենի
քեալլին (գագաթին) էլ ուշունց տըւեց:

Քեօխվեն լսելուց յետոյ՝ իբրև թէ դատաս-
տան կտրեց, իբրև թէ Պետին դարդին դարման
արաւ՝ նա դարձաւ և հեգնական ձևով ասաց.

—Ուհանը քե թակեց:

—Հրաման քե, քեօխվայ ջան:

—Շատ լաւ ա արել Ուհանը, սպանած դէր
քե. տօ, բա վիզդ ընչի՞ ես էտղադար հաստացրել,
որ նա էլ ա քե թակըմ...

—Քեօխվայ ջան, նա կարալ չի ինձ թակի, ամա հարուստ ա...

—Գնա, գնա, գլխիցս ռադ լի, կօրի—սուտ խուռ չեն ասըմ, թէ «Պետին շաշ ա» անօթ էլ չես քաշըմ բոլիցդ, եկել ես գանգատըմ թէ՛ «Ուհանն ինձ թակեց»։ գնա, կօրի, կարըմ ես դու էլ նրան թակի եզդ տար, կարըմ չես, տանդ վեր ընկի. քե պէսների եզն ով ասես, կուտի. սուտ խուռ չի ասած թէ՛ «գիժը կը դադի, խելօքը կուտի»... Պետին մի փոքր լուռ մնալուց յետոյ՝ դառը սըրտով, վիրաւորուած հեռացաւ տանուտէրից...

Փոքր ինչ անցաւ, Ուհանի կալի մօտ կրկին աղմուկ բարձրացաւ։

—Տխրացու Ուհան, բա հմի դու եզս տալիս չես էլի։

—Քոռ ես, տենըմ չես, որ տալիս չեմ։

—Բա, ասենք եզս խլըմ ես, կաշին...

—Ընչի՞ կաշին։

—Շակի։

—Կաշին էլ չեմ տալի։

—Խի, մի անա տենանք։

—Քե հըմար եմ չըրջարւել շակը գետիցը հանել, մաշկել, աղ արել, չորացրել...

—Բա հմի դու էրկուսն էլ տալիս չես։

—Ձէ, չէ. տալիս չեմ, գնա որդի ուզըմ ես, գանգատուի։

Պետին մտքի հետ ընկած, կրկին մօտեցաւ անասունների խմբին, եզը ջոկեց, որ քշի, գիժ

Ուհանը յանկարծ դանակը սրած՝ դուրս ընկաւ տանից և հասնելով նրան, եզան առաջը կտրեց։

Այստեղ արդէն զաւմաղալն աւելի ուժով ըսկսուեց։—Սղքատ շաշն և գիժ հարուստը, փոխադարձ հայհոյանքներով, յանկարծ իրար դմփեցին։

Պետին Ուհանին մի ձեռով շարտեց գետին, բայց ահը սրտուժն էր։ Ուհանը թշի աքաղաղի պէս վեր կացաւ էլի կպաւ Պետինի ետիցը. վերջինս մի թեթեւ հարուածով կրկին գետին գլորեց նրան, որի քիթը հողումը տնկուելուց արեւն գցեց... Ուհանի տեղը որ նեղացաւ, զրպանից սըրած դանակը հանեց, յանկարծ խրեց Պետինի ագդրի փափկամսի մէջ։ Պետին վայ կանչեց և ընկաւ գետին, իսկ Ուհանն ազատուելով նրա ձեռքից, եզը ետ տարաւ։

Հարան հասաւ Պետինի կին Խանումին, որ ճչալով եկաւ ընկաւ վիրաւորուած ամուսնու կուռը և լաց լինելով տարաւ քեօխվի տուն. ինքը չխօսքան լինելով տանուտէրից, քթկալը վերեւ քաշեց, փարդէն ներքեւ՝ երեսը համարեա ծածկեց և մի փոքր երեխայ կռնակը քաշելով՝ նրա բերանով սկսաւ դառնադէտ գանգատ անել, բայց անիրաւ քեօխվին, իրեն առաջուայ գիրքը տալով կնոջ վրայ էլ բարկացաւ սաստիկ.

—Ա՛յ լաչառ, քիչ լուխդ արա, մարդիդ վեր կալ տար քու քանդուած տուն, մինչև որ կիրակի օրը վճիռ տանք էտ մասին։

—Քեօխվայ ջան, քեօխվակնկայ հըմար էրկու

ոստ մանած կանեմ, քու որդկերանց գլխովը պտիտ
գամ, աչառս ան տուր. նա տունս քանդեց, երե-
խանցս սոված տուն արած թողեց...

Քեօխվեն դրանից յետոյ՝ կրկին լուեց: Պետին
շարունակ ան էր քաշում, նրա վերքը երկիւղալի
էր: Խանութն արտասուքն աչքերին մարդու կո-
նակն ընկաւ կրկին և դէպի երկինքն անէծքներ
ուղարկելով, տարաւ իրանց տունն, դալլաք կան-
չեց դանակի կոտորուստը մսից հանել տուեց, վեր-
քի վրայ մահլամ դրեց, փաթաթեց, կապեց, բայց
Պետին համարեա ամբողջ մարմինն ուռաւ և նա
անկողին ընկաւ միքանի ամիս. ամառուայ աշխա-
տանքը մնաց թերի և թռչունների կերակուր
դարձաւ. նրա լուծը մնաց տափին և առանց
աշնանացանի: Նրա ընտանիքը, որ ութ հոգուց
էր բաղկացած, քաղցեց, մերկացաւ, որովհետեւ
տան տղամարդը՝ միակ աշխատողը միայն Պետին
էր: Նրանց ալիւրն սպառուած էր, դաշտն ու
մաղը դադարի, ոչ ոք չէր հարցնում, թէ քնչ են
ուտում, ինչպէս են ապրում նրանք: Անցան
աշունն ու ձմեռը. եկաւ գարունը: Խանութը շոր-
ւով, թանեսպասով, փթռուկով, հիւանդն ու ըն-
տանիքը պահեց, իւր սեօրերը անցկացրեց:

Մարտի վերջն էր արդէն. էշերն անգամ կա-
նաչով կերակրուում կշտանում էին: Սար ու ձոր
նուրբ կերպով կանաչել էր, սինդրիկ, ձնէփակ,
իշխատուտուկ, շուշան, խնդուղ, փիփերթ ու
կռթոթ, բոլորն էլ իրենց թւերը բարձրացրել էին

գետնից, երեսանցից ամեն մինը մի մի փայտ սրած՝
ընկել էին հանդերն ու այգիները և պհուցի
տալով՝ արմտիք էին հանում ուտելու համար:

Պետին աղքատներից երկուսը հասած էին,
նրանք էլ էին գնում հանդը բանջարեղէն բերում
իրենց տունը կերակրում, մինչև որ Պետին վեր
կը կենար անկողնից: Վերջապէս նա վերկացաւ
մայիսի կեսին — այն ժամանակ, երբ բոլոր գիւղա-
ցիք խոտի հունձը վերջացրել էին և մանգաղները
սրած մտնում էին գարու արտերը: Աղքատ Պե-
տին միայն երկու օրավար աշնանացան ունէր
կնոջ շնորհիւ. նա հնձեց, բայց եզը չունէր, որ
կրէր, կասէր: Եզներից մինն անիրաւ պարտատէրն
էր տարել, իսկ միւսը գիժ Ուհանը: Խեղճը սրա-
նից նրանից եզն ուզեց կասեց, բայց միւս տարուայ
համար ցանքս չպիտի անէր — եզը չունէր: —

Այդպէս շաշը դատեց, գիժը կերաւ, մարսեց —
կաշառակեր քեօխվեն էլ մինչև ալսօր դիւան չկրտ-
րեց: Պետին մեռաւ, Խանութն էլ նրանից յետոյ
չապրեց...

ԱՆՏԵՂԻ ՏՈՒՐ ՈՒ ԴՄՓՈՑ

Ամարային շող և տօթ երեկոյ էր — քամին կտրուած, շունչ քաշել չէր լինում. երկինքը պարզ չէր, աստղ բոլորովին չէր երևում:

Ղազախի Քարվանսարայ գիւղի ամեն կողմից քրտնքում մզուկոջ հնձուկներն՝ ամեն մինը մի սարի լանջից՝ օրուայ տառն աշխատանքից յոգնած, վատտակած, ջարդուած — փշրուած ջանով տուն էին դառնում: Հնձուկների խօսակցութիւնն իրենց առօրեայ աշխատանքի նիւթի մասին էր, այսինքն՝ որն իւր արտը հնձել, վերջացրել էր սալլ պիտի լծէր, որը դեռ շատ ունէր հնձելու, որը մշակ պիտի վարձէր, որի հացն առատ էր, որինը պահաս և այլն:

Երկու հնձուկոր՝ մինը Հադօանց Աւագը, միւսը Վանխասանց Պետին, տարօրինակ խօսակցութեան տաք-տաք վիճաբանութեան մէջ էին: Նրանց վէճն այն մասին էր, թէ Քարվանսարայ գիւղում ո՞վ ումնից հարուստ է: Երկու հարեանները շուտով բաժանուեցին գիւղամիջում և խօսակցութիւնն ընդհատուեց:

Պետին մտաւ իրենց սրահը, իսկ միւս կողմից՝ նրա եղբայր Ակոբը, որն այդ օրը պարտատիրոջ մշակն էր՝ փողի շահի կողմից:

Վարդավառի պաս շաբաթն էր ուղիղ: Պետին ու Ակոբը պապի տունած աւանդութեան սահմանից դուրս չը գալով՝ պէ՛նդ պաս էին պահում և հետները վերկալած պաշարը՝ ճաթի (կորկի հաց) չոր ու ցամաք հացերը պարկի մէջ մէջքներին կապած տուն վերադարձրին, մանգաղները վերեւ՝ պատից կախեցին, երեսներն սւ ձեռքները լուացան և գետնին՝ մի հին քեջի վրայ ոտնմեկ նստոտեցին:

Երկուսի թոշնած դէմքի արտայայտութիւնն ևս ցոյց էր տալիս, որ քաղցածութիւնից սրտները թրկտում էր: Պետին աջ ու ձախ՝ պուճտիներին նայելով, դարձաւ կնոջն ու ասաց յուսահատ ձայնով.

— Ա՛յ կնիկ, բա փիփերթից զատից էփել չէս. սրա պէս պասն անտէր լի, սօրի ջլիս սոված կտորւել ենք. էհ, մեր պապերն էլ բան են սահմանել էլի. էս եաղու լած ճաթերն էլ ղան-ղուռութ դառան կերուան ոչ...

Պետին կին Զառիկը տեղորից չխօսկան էր. նա ոտով, ձեռով ու գլխով հասկացրեց, որ տաք տաք փթուով՝ ալիւրով շինած կերակուր է պատրաստել ուտելու:

— Ռէ պի, պի. — այնպէս շտապ շտապ ասաց Պետին, որ սիրտը կարծես թէ սովից գնալիս լի-

նէր: Նա պարկից հանեց ճոթ ու կտոր ղուռութ-
ներն և բրդեցին ամանները լցրին:

Մութն էր: Նաւթի ձեռնհրաքը սիւնի ճակա-
տից կախած մրոտում էր օճորքի գերանները
և ծխախառն լուսաւորում սրահը: Պատի տակ
վառած կրակի վրայ դրուած էր փթռուկի պղին-
ձը և Զառիկի տէգրակինը մի փայտէ երկար շիրե-
փով խառնում էր: Երեխայքը կրակի մօտ կըկըզած՝
աչքները կթել էին ամանին: Նրանց մեծ շունը
նոյնպէս դունչը դրած երկու ոտի արանքում,
սպասում էր կերակրի մնացորդին: Միւս կողմը՝
պատի երկարութեամբ մի ձող էր ձգած, որի վրայ
նրանց երկարապոչ աքաղաղը աչքերը խփած նըն-
ջում էր բոլոր հաւերի հետ միասին և երբեմն,
կարծես երազ տեսնելով, ծորկ էր տալիս, կամ
ինչպէս ասում են՝ սիրտը վեր էր խմում...

Զառիկ հարսը ածեց ու մօտ բերեց տաք-
տաք փթռուկի քրեղանները շարեց նրանց առաջ,
թաթով սկսեց թրմփացնել այս կամ այն երեխի
գլխին, որոնք «նանի», փթլուկ եմ ուզում» անելով
ամեն կողմից, անախորժ ձայնով ժանգ ու ժէն էին
անում... խոնջէն արգէն պատրաստ, սառը ջուրն
էլ կողքներին էր դրուած: Խեղճերն այնպէս ա-
խորժակով էին ուտում, որ ասում էիր այս է մատ-
ներն էլ պիտի կուլ տան պատառների հետ...

Վերջապէս, Զառիկն ու իր տէգրակին Նար-
գիզն էլ նստեցին, քամակներն իրենց մարդկանց
հակառակ կողմը շրջելով քթկալներն իջեցրին և

սկսան տաք-տաք փթռուկ հողթ անել՝ խպշտել:

Գիւղականի համար արգէն բաւական գիշեր
էր անցկացել: Նրանք պառկեցին քնելու: Քիչ
ժամանակից յետոյ, երբ գիւղը խոր և խաղաղ քնի
մէջ էր, երբ սև ծով դարձած մթութիւնը հետգ-
հետէ աղօտանում էր խիտ ամպերի տակից
պէծ-պէծին տուող լուսնի կարճատև շողերով, երբ
մօտիկ անտառում հաւկուր բուն վայ էր տալիս
իւր գլուխը և դաշտերում գիշերերգ թռչուննե-
րն իրենց դալլալով գերազանցում էին իրար, այդ
միջոցին մի տան կիսախաւար սրահի տակ մի տա-
րօրինակ խօսակցութիւն սկսուեց: Պետին ու
Սկոբի ձայնն էր, որ քանի գնում բարձրանում
էր անդադար:

— Ս.դա, Ս.կօբ, լէյի թէ՛ քու քունն էլ չի
տանելիս լի. — հարցրեց Պետին:

— Վայ է. քունը ո՞րդեան ա, նո՛ւնջը ո՞րդեան. էս
անտէր լըւանը ջանս ջլիս քօս-քօս գցեցին. — միջատ-
ներից նեղացած պատասխանեց Սկոբն ու լռեց:

— Ս., մի գրից էլ ա արա զըրցով լենք, էս
անտէրների կծիլը մանանք ոչ է՛:

— Ի՞նչ գրից անեմ:

— Ես իմ. դէսից, դէնից:

Երկու եղբայրները զրոյցի նիւթ ընտրեցին
իրենց համագիւղացոյ՝ Ժօլտինի ու Վզրի հարս-
տութիւնը, որի մասին Ջրվզի ձորից մինչև Ք.
գիւղը Պետին ու Հադօանց Աւագ ապին երկար
վիճել էին իրար հետ:

— Ա՛, Ա՛կոբ:

— Հէ՛յ:

— Դու շատ անխելք ես, ծաղի պակաս ա:

Ա՛դա, բա դու նոր ես զիշըմ, որ Վզիբը
ժօլտինից հարուստ ա՛:

— Ա՛կոբ, դու էլ ես Աւագի խելքի մարդ լե՛լ
հա՛. — նեղացած սրտով ասաց Պետին:

— Աւագը խելօք ա, քու ղարդը քաշի, քո՛ւ.
սաղ աշխարը զիտըմ ա Վզրին, հմի դու փահլը-
ւանի պէս ոտդ դէմ էս տուել թէ՛ ժօլտին նրա-
նից հարուստ ա՛...

Այդ խօսքերով Ակոբը կարծում էր թէ կա-
րող է եղբօրը համոզել, բայց իզո՛ւր: Նա քանի
խօսում էր, Պետին բորբոքուած գոռգոռում էր և
այդ նշան էր, որ վերջը կռուելու է եղբօր հետ:
Բանն այն տեղը հասաւ, որ երկուսն էլ բարկացան:

— Ա՛դա, ա՛ քեալլաբաշ, մի աչքդ բաց արա
ժօլտինի դովլաթը տես է՛, ախրը նրա ճօթի դու-
քանը ջոկ, արաղինը ջոկ. չլնգարինն*) էլ չեմ
ասըմ, բաղը բաղչէն, ճանճի տիրքը՝ (մեղունների
փեթակների կոյտը) ու էնպէս խօսաւ էլի:

— Տէ՛ր իմ Աստօժ. ա՛, տօ գլխամեռ, նրա
ճօթի, արաղի ու չլնգարի դուքաններն, նրա բաղ
ու բաղճէն էն չէր, որ Աղդանայ գետի սալ ու
սալաւի փայ դառաւ. չէ՛ որ մէկել — մէքսէլ օրն
էլ գեղմիշըմը տիրացուն կարդաց, դուէ՛լ էտ

*) Փականագործինն:

քառ ընկճներովդ մացար, որ էն սալ ու սալաւի
խաբարը քաղաք ա հասել, յուսումականին էլ
կաղէթըմը գրել են. դէ հմի ասա տենանք. ժօլ-
տինի հարստութիւնը ո՛րն ա:

— Ա՛րա, ա՛ Բլնդէօշ ուտող մեռնես դու, բա
ըսկի մացել չես որ ժօլտին աշխարովս մին հին
փող ունի՛:

— Ա՛, տօ կոմբալազուխ փչացած, ժօլտինի
հին փողերն էն չէր, որ Աթոն Ասլանանց Սրգսի
հարիր մանէթի հետ զո՛ւ տարաւ...

— Հլա՛, հլա՛ ըռխին մտիկ արա... տօ մեռած,
Աթոն՝ քու թայն ա՛, խի՛ ես ըռէխդ շաղ տալի, որ
իմանայ ու քեանից էլ նեղանայ էն յուսումական
մարդը:

— Ո՞րտեղ ա, որ իմանայ, նա էլ քե պէս բե-
դասլն էր՝ գնաց, Ռուսէթայ վրայ կորաւ, ջահան-
դամւեց...

— Տէ՛ր մեղայ քե. ա՛ տօ գիլըռէխ մեռած,
դու քանի ըռէխդ շաղ տաս. ձէնդ կտրի, թէ չէ՛
ոտն ու ձեռս դող ա ընկել, վէ կը կենամ գլուխդ
կը սխտորեմ. — բորբոքուած գոռաց Պետին և մի-
քիչ լռեց. բայց եղբայրը շարունակ շանթում էր
նրան իր կծու խօսքերով:

— Ա՛կոբ, սո՛ւս կաց. արի դու ինձ հուջաթ
մի անիլ էս դառը քնոցին. էս կէս քշերին մեր
տունը վայվիլի մի գցել...: Ակոբը չկարողանալով
իրեն զսպել, շարունակեց իր խօսքը տեղ տալ և
ահա՛, հաստաւիզ Պետին անկողնից վեր թռչելով՝

մի կողքն այրուած հաստ թոնիրխառնի ձեռքն առաւ ու կատաղի կերպով յարձակուեց եղբօր տեղի վրայ:

Ակօքն էլ ժամանակ չը կորցրեց. նա ևս մի ուրիշ զագանակ (ձեռքը ձքելով՝ տոբը թէ կը տաս եղբօր կարկաժին (զագաթին):

Ահարկու տուր ու դմփոցն սկսուեց—իրար ջարդեցին, փշրեցին... Վայվիլին ընկաւ գիւղը. Զառիկն ու Նարգիզը դրանց թողած դէս ու դէն ընկան, հարևաններին օգնութեան կանչեցին: Երեսայքը լեղապատառ ճչում էին քիւնջ ու պուճախում: Գիւղացիք կիսամերկ, քնաթաթախ, մենամարտների տուն թափուեցին և հազիւ հազ կարողացան նրանց իրար ջարդելուց ազատել, բայց արդէն ուշ էր, որովհետեւ երկսի գլուխն էլ ճեղք—ճեղքուել էր զագանակների փոխադարձ հարուածներէ:

Միւս օրը Պետին ու Ակօքը վերաւորուած, գլխները փաթաթած, բանից գործից ընկած՝ ծաղր ու ծանակ դարձան գիւղում: Նրանց արտերը կրճղեցին, իսկ ուրիշներն արդէն կրում կասում էին, և, զուարճութեան նիւթ առնելով եղբայրներէ կռիւը, շարունակ կրկնում էին՝ «Անտեղի տոբը ու դմփոց...»:

Գ Ի Ի Ղ Ա Մ Ի Զ Ո Ի Մ

Ա.

Գիւղական սրահի առաջ փոքրիկ գեղջկուհին ծաղկաւիլը ձեռին՝ կզացած սրբում էր կալը և կանչում իւր հօրեղբօրը:

—Ամի, ա՛յ ամ, Խեչո՛ ամի...

—Աղջի թնչա, Հոռիկ (Հռիփսիմէ), — սրահի տակից հարցրեց Խեչոն:

—Ոքմին ա՞նկանչում:

—Ո՞վ ա, ա՛ղջի:

—Հլէյի թէ Լտնըհագին լի: Դ

—Ո՞րդի ա, ա՛ Հոռ:

—Հրէ հա՛, էն վիրի փէյնի ծէրին կաղնած. — մատով ցոյց տուեց Հոռին ու շարունակեց սրբելը: Խեչո ամին մի կարմիր թաշկինակ գլխին հուպ տուած, սրահի սիւնների արանքից դուրս նայեց այս ու այն կողմն և հարցրեց,

—Ա՛, էտ ո՞վ ես, ա՛ կանչող:

—Ես եմ, ես. ա՛ Խեչ:

—Գու լիս, կը՛նդդտոր:

—Հա՛. բարի օր քե:

— Ասծու բարին:

Ի՞նչ ես հրամայում, ի՞նչ կայ. — մտերմական եղանակով հարցրեց Խեչոն իւր աղայ Կնդղտորին, որը գիւղում միւսներին զանազանում էր իւր երկու տեսակ հագուստով — նախ՝ կնդղտորական սիւրտուկ ու շլապկայով և երկրորդ՝ աղայական կամ կնեազական երկար չուխայով ու կռժնուտ մորթուց կարած գլխարկով:

— Ոչինչ. — պատասխանեց Լտնըհագին:

— Դու ինչ ոչինչ բանի հրմար կանչել ես, էլհէ մի փորացաւ կունենաս: Հըւատայ էն ինչ ես դու գիդանք, ընդուր հրմար ես կանչում:

— Ձէ, բան չունեմ:

— Դէ ասա տենանք: Ծիծաղիդ մէջ բան կայ...

— Գընըմ եմ Գիքոյի կալը. ասեցի գաս իրար հետ գնանք:

— Հա, փորացաւդ իմացայ:

— Ի՞նչ:

— Էն էլի, որ գիդանք...

Ո՞րը:

— Մըրադինը...

— Օ... շատ փուչն ես. էտա գլխի ընկար, էլ ի՞նչ թըգցնեմ: Կիրակի ըրիկու ա, մրդիէքը հըւաքուած ընտեղ զրից են անըմ, համ էլ՝ ըրիկնաժամն ա, հարսն ու աղջիկ ջուրն են գնըմ. զրիցը մըհանայ, փորերնիս կշտանայ՝ ջահէլ տղէք ենք ետեններիցը մտիկ կտանք փարուեզ կանենք (կը դուարճանանք):

— Վայ-վայ, քըմէրը մեռնի Խեչո, որ մարդ հլա բերանը բաց չարած, դու իմանաս ի՞չ, թէ ի՞նչ կայ մտքըմը. ախր տեհայ, որ լիւզուդ ծամելով ես խօսում է: Կաց, գալիս եմ:

Հէքո, Հէքո. այ աղջի, մի չուխես դուս բի... Ես մըգեար քե պէս աղպեր տղի խաթըրը կը կոտորեմ:

Հուռի ջան, կալը թամիւզ սրբի, էսա վրատիս ետ եմ գալի. — ասաց ու Լտնըհագու հետ զրոյց անելով, ծանր քայլելով, հպարտութեամբ ընթացան դէպի Գիքոյի կալը, ուր գիւղի ամեն թաղից հետզհետէ կէնտ — կէնտ մարդիկ էին ժողովւում:

Լտնըհագի կնդղտորը, որին «Երկարապոչ» մականուն էլ էին վատկացրել իւր նորաձև հագուստի պատճառով, իրեն շատ հպարտ և ազատ էր պահում գիւղամիջում: Նա, որ յայտնի էր իւր անտակ վայրախօսութեամբ, Խեչոյի հետ շատ դադարկ բաներ սկսեց խօսալ, որոնց նա պատասխանում էր ի մեջի այլոց...

— Բրուտի կնիկը լաւ հարսն ա, չէ, կընդղտոր:

— Դու էտ ես ասըմ, բա Մինասինը:

— Ի՛ւք, նա խու ջէյրան ա, հարսը չի:

— Բա հրէ, հրէ, —

— Ո՞րը:

— Է՛ն, որ թոփի գիւլի պէս կուժն ուսին տակնուց դիեր հըրաքեաթ ա անըմ...

Այդպիսի դադարկ խօսակցութեամբ երկու

երիտասարդները հասան Գիքոյի կալը և կիտուած ամբօխի հետ կալի բաշի գերանների վրայ ոտնկալս նստեցին, երեսները դէպի ջրի ճանապարհի կողմըն արին:

Գիքոյի կալը, դա գիւղի և՛ կլուքն էր և՛ բուլլուարը և հրապարակական դատաստանատեղին, ուր ամեն ժամանակ կարելի էր տեսնել՝ դատաւոր քոռ Մուլլաքեօխլին, նրա թիկնապահ և խորհրդատու Եադախուրուն, քարտուղար Թոփալի տղայ Մծուտիկին, քեադխուղա Բրուտին, Խևին, կնգղի Վալինին, կարճապոչ ատվակատ գիժ Ուհանին, սուղեայ Ալգաշին և շատ ուրիշներին՝ իրենց մեծ-մեծ փափախներով հանդերձ:

Ամեն Աստուծոյ կիրակի օր, գիւղացիք այդ նշանաւոր փափախների շուրջն էին հաւաքուում խօսում, դատում, հէքիաթ ու առասպելներ էին պատմում, սրախօսութիւններ էին անում և կսմնեղ կեանքից դառնացած՝ խարջի, կոռ ու բէգեառի, հանդն ու ջուրը բաժանելու, սար ու դաշտ անելու, հանդի համար զորոզի բռնելու և գիւղական հազարաւոր ցաւերի մասին խօսում, մտածում:

Բայց Գիքոյի կալն աւելի Քոռ-Մուլլաքեօխլի ու նրա խորհրդատու Եադախուրուն աթոռանիստը կարելի էր համարել:—Քեօխլեն ամեն օր և համարեա ամեն ժամ իւր զալմաղալի գզրի հետ կալի բարձր տեղը կանգնում էր, և, Ադամից մինչև օրս ինչքան անլսելի հայհոյանքներ կան, թափելով

գիւղականների գլխին, որև է քեօխլայական և... հրամանի համար, ժողովում էր նրանց կալը՝ կատարել տալու այն: Նա բաշլուղի ծպներն ուսերովը թառ տուած, հպարտութեամբ, շատ անգամ գոռացնելով փորձում էր իւր նոր՝ կաշառք ստացած մտրակի ոյժը...

—Ա՛յ գեադա՛, Հանէս, Հանէս:

—Համմէ, Խնչ ա, քեօխլայ ջան.—պատասխանում էր խոտի կապոցը լալակած գիւղացին:

—Շըլակիդ խոտն էտ ճըմպի միջըմը վե՛ գցի ըստի արի. լեղով, հահահ:

—Քեօխլայ ջան, ըպընքնիս սոված տուն արած են, կաց մ'թիքա խոտ գցեմ ետոյ գամ:

—Ես քե հրամայըմ եմ, որ հէնց էս սհաթիս գաս: Բայց գիւղացին շարունակում էր գնալ և ահա գզիրը գոռաց ու դադանակով նրան հասաւ:

—Ա՛ ջան տղայ, ա՛ հառամդադա... ըրիկունը որ քե կանչըմ ի, խի՛ չիր գալի. դէ խոտդ վե՛ գցի: Ա՛, դու էլ սէլդ կընըցրու ըստի եկէք, թէ չէ էսա ուն ու ձեռս դողըմ ա:

—Արթին ջան, քեօխլին ասա դէզս տափըմս կիսատ ա, աւինդն էլ լաւ չի, անձրև կգայ խոտս խարաբ կանի, թո՛ղ գնամ բերեմ, ետոյ՝ ինչ ասըմ էք ասեցէք.—աղաչեց գիւղացի սալապանը, որ խոտը կրելու էր գնում:

—Լիլ չի: Սէլիցդ վե՛ր արի...

—Ադա, էտ հարամդագին սէլիցը վե՛ գցի,

վե՛ գցիւ.— քեօխվեն բարբառոսաբար հրամայեց
գզրին ու ինքն էլ յարձակուեց:

— Բե մատաղ, քեօխվայ.— աղաչեց սալլապալանը
խղճալի ձայնով, բայց քեօխվեն գոռոցով հասնե-
լով նրան, չըլ՛խկ, մղկտացրեց սալլապանի և միւս-
ների մէջքը:

Ամեն մի գիւղում Գիքոյի կամ Մաթոսի կալը,
մեծ նշանակութիւն ունի քեօխվա-քեադխուղանե-
րի համար: Նրանց ետեւից ամբողջ աշխտեղ հա-
ւաքուելով, անկարելի բան էր, որ վե՛ճ ու կռիւ-
չսկսէր և «արադփուլու» պատրաստութիւն չտես-
նէր քոռ ու կաղ քեօխվաների համար: Խ. գիւղի
Քոռ Մոլլա քեօխվեն միշտ իւր վատ սովորեցրած
կաշառակեր աչքը դիտիլ արած՝ հրճուած էր և
նայում գանգատաւորներին: Նրա ճեպուած աչքի
ջուրը ծորում էր, մինչև որ տեսնէր, թէ ո՞վ է
ձեռքը գրպանը տանում. եթէ մէկը ձեռը շար-
ժում էր, որ մի տեղը քորի, նա կարծում էր,
թէ գրպանից իրեն համար բան է հանում: Շատ
անգամ, երբ գիւղացի թաղաւորները լեռնականի
տուր ու տրաքոցը սարքում էին, նա դիտմամբ
թափնուում էր, որ կռուի մէջ մէկի կամ միւսի
գլուխը դադանակների հարուածից ճեղքուի, որ-
պէս զի իրեն գանգատուեն, և ո՛ր կողմը որ շատ
կաշառք տայ, այն կողմին արգար դուս բերի...

ձարպիկ և խորամանկ քեօխվեն նա է համար-
ւում, ով երկու կողմից էլ կաշառք է վերցնում:

Այն նշանաւոր կալում, 1892 թ. խոլերայի

համաճարակի ժամանակ, մի ամառային օր, կերա-
կի երեկոյեան դէմ գիւղացիները ժողովուած, ինչ-
պէս գիւղացին է ասում՝ «իրար ըռէխ էին կըր-
ծում»:

Վիճող հայհոյիչների հանդէպ, մի խարխուլ
մարագի շէմքում, եօթանասուն տարին բոլորած,
մէջքը սիւնին դէմ տուած նստած էր մի ալեղարդ
ծերունի: Նա չալիկը (ձեռնափայտը) դռնին յենած,
ծանր շունչ քաշելով լուռ նայում էր կռուող
հայհոյողներին և սպիտակ գլուխը, վշտոտի նման,
խորհրդաւոր կերպով պտտում, հառաչում էր և
դառնացած ինքն իրեն ասում.

— Հէյ գիդի քաղցր ժրմանակ հա՛, գնացի՛ր,
անցա՛ր, էլ ետ չե՛ս գալու... դո՛ւմի քե, լիսահոգի
Գիքի, ընդուն էր ասըմ թէ՛ «էնդայդի ժրմանակ
կը գայ, որ մեր որդիքը մեզ էրնակ կը տան հա...

Խիստ ճերմակ, բայց դեռ ևս առողջ ծերու-
նու հայեացքից նկատելի էր, որ պիտի իջնէր կա-
լը, բայց շատ դառնացած էր նրա անմեղ և պատ-
կառելի դէմքն ու հոգին:

Գիւղացիք դեռ տաք տաք վիճում ու հայհոյում
էին իրար:

— Ա՛դա, տօ քոռ ո՛րդիքը կըտորւեն, չոբա-
նիդ խի՛ չես խրատըմ, արտօ խի՛ ես ոտնակոխ ա-
նիլ տալի:

— Քոռ ո՛րդիքն էլ կըտորւեն, հլա քոռ աղիզ
մուլքերն էլ... բա դու մէկէլ-մէքսէլ տարին բաղս

խի՛ իր քարուքանդ անըմ.—սլատասխանում էր կատաղած հակառակորդը:

—Հանէս, քաջալ Հանէս, ա՛, էրկու աբասի ես պարտ, իրեսդ խի՛ ես դէմ անըմ. զուր տեղը քու ազիզ մուլքերը խի՛ ես հովհովել տալի.—բարկացած, կատաղութեան փրփուրը բերանին պահանջում էր վաշխառուն իրենից թուլացած աղքատից, իսկ վերջինս սլատասխանում էր ողորմելի ձայնով.

—Ա՛. բէյմրւաթ՝ ա՛ անխիղճ, բա տուել չեմ, քանի ուզես, քանի էս գեղի մէջ ինձ խայտառակ անես, բոլ չլու, քու էրկու աբասին քանի հետ դեմ տալ. մին տուել եմ, մնել ես ուզը՛մ...

—Ե՛րբ ես տուել, տօ ես քու է՛...

—Ա՛. մսակեր, բա էն տալ չէր, որ եկար թաղայ շինած լուծս տարա՛ր, դո՛ւ չիր, որ ասեցիր «պարտքիդ դուս կանեմ»...

—Տօ ախմախ, լուծդ շահրմն եմ տարել, շահրմը.—մի ձեռը ճակատին դնելով, անիրաւը շեշտում էր «շահ» բառի մէջքին:

—Ա՛, մգեար թնչղադար վոխտ ա վրես կրցել, որ էրկու մանէթանոց լուծս շահրմն ես տարել:

—Տարի ու կէս:

—Վայ քու բէյմրւաթ տունը չքանդուի, էրկու աբասին տարիուկիսըմը էրկու մանէթ շահարա՛ւ. մգեար քու էրկու աբասին թխսի պէս ճուտեր ա հանը՛մ: Դրանք հազիւ թէ լոււմ էին, միւսներն էին սկսում իրար ուէխ կռծել:

—Վալի, զո՛թուր Վալի, կնկանս խի՛ իր թակըմ, անմարդ էր:

—Լա՛ւ ի անըմ, բա իմ կնիկն անմարդ էր, որն նա թակըմ էր.—սլատասխանում էր Վալին, որ իւր հարևանի կնոջն այնքան ծեծել էր, որ նա ծեծից մշտական հիւանդութիւն ստացաւ յետոյ:

—Շաւթուլնիս (դեղձս) խի՛ ես գողացել.—ասում էր երրորդը, չորրորդը...և տուր ու դմփոցըն սկսում էր քեօխվի գրպանի համար...

Բ.

Ծերունի թիւնին հիւնի չալիկը ձեռն դիմհար տալով, վերջապէս վերեւից կալն իջաւ: Ամենքը սլատկառեցին: Թիւնին երկու ձեռով չալիկը գետնին դէմ տուեց ու ասաց.

—Ա՛յ տղէք, ա՛յ որդիք, խի՛ էք ջահելութիւն անըմ, խի՛ էք անմեղ բաների հըմար իրար հէրն ու մէրը չուերը տալի. ընչի չէք ըշխարիս զիւլումաթին մտիկ անըմ. բա տենըմ չէք Աստօճ մեր մեղացը բարկացել ա՛. բա դուք խուլեարի (խուլերայի) սաս չէք լսել, բա դուք սհենց սիպտակելու չէք...Թիւնին աւելի ուղղելու համար ցոյց տուեց իւր մորուսն ու մազերը:

Կռուողներից ոմանք Թիւնի ապօր յանդիմանութիւնից ամաչելով ցրուեցին, ոմանք էլ երեսները շրջեցին, թազցրին սիւնների ետեւ:

Թիւնին երկար յանդիմանութիւնից յետոյ՝

սկսեց աւելի մեղմ կերպով խօսել, խրատել և համոզել իւր ունկնդիրներին...

— Ուրդիք, ըշխարիս փիսուծինն ու գէշութիւնը շատացել ա. էլ ոչ մեծ կայ, ոչ պուշուր, ոչ հէր, ոչ մէր, ոչ քիր ու աղպէր և ոչ բարեկամ... Դրա հըմար էլ՝ Աստօծ երկնքից պատեճնի ու զիւլումաթ ցաւեր ա զրկըմ մեզ հըմար... Դուք ջահէլ էք, ինչ էք տեսէլ: Շատ խուլեարի տարիք եմ անց կացրել էս սիպտակ գլխովս, համա մեծ խուլեարի տարին, օ, Աստօծ հեռու տանի ձեր զիւլումանի գլխիցն էլ. շատ փիս տարի էր: — Սրանից խելի առաջ, ըխալ ի, զոռի ա միտս. խուլեարը՝ ինչպէս հմի, աշխարս պատեց — մարդիկ ին, որ կըտորւում ին, ազիզ մեռելնի ին, որ անհաղորթ, անէրէց ին լըմ, հէր ու մէր՝ որ իրանց որդիերանց շիւանին նստած՝ մազերնին ճեպում, պուճոկոտըմ ին: Անանըմ խուլեարից հէնց իզիթ մարդիկ, հէնց ջիւան ջաներ ին մեռնըմ, որ ամեն մէկը մի-մի թագաւորի բարեբար: Անտէր ցաւը, որ բռնըմ էր, մարդի լաշ, հեռի ձեզանից, սեւացնըմ, սեւ փեցախ էր շինըմ. էլ դալլաք, ջառահեա հաքիմ, դոխտուր, բայթալ չէր մնըմ, ամենին էլ կանչըմ ին, ամա ոնչիչ չէր դառնըմ. ընկնողը, խարաբըլողը կարպետին քացի էր տալի, մի խօսքով էն ա մեռի հա մեռի էր էլի... շատերը հէնց հացի թիքէն բերնըմն ին մեռնըմ...

— Պահ, պահ, պահ... անտէրն ինչ փիս ցաւ ա լել... Թիւնի ապէր, մեծ մարդիկ էլ մեռնմ ին:

— Շատ. զորմածիկ Պետին, հէնց ջղացի ճամպին, ալրի պարկը շլակին հոգին տուեց:

— Բեխէք:

— Դրանցից էլ ին շատ կըտորւըմ, ամա տղայ-մարդիկ աւելի ին բըթարափ լըմ:

Ծերունու նկարագրութիւնից վախեցած՝ այս ու այն կողմից երեսներին խաչակնքելով «փառք քեզ, Աստօծ», — շշնջում էին նրա լափշտակուած ունկնդիրները և հառաչում... Մի երիտասարդ կար այդտեղ միայն, որ այն բոլորը նախապաշարմունք համարելով, շարունակ ծիծաղում էր հառաչողների վրայ... Թիւնին նկատել էր անպատկառ երիտասարդին, բայց դեռ ոչինչ չէր ասում նրան:

— Հը, վախըմ էք. — հարցրեց ծերունին ունկնդիրներին:

— Վախըմ ո՞րն ա, Թիւնի ապէր, կտորւածքի ենք, որ պատմութիւն ես անըմ վրերնիս ջուր ա մաղըմ, էտ ինչ զիւլումաթ ցաւ ու կրակ ա, որ Աստօծ զրկըմ ա մեզ հըմար...

— Հը հը, վախեցող մարդը կիրակի օրը պատարագ անիլու փոխանակ մեռելներին ուշուց կը տալ. — խօսքը տեղը յարմարեցնելով, ամաչեցնող հայեացքով պատասխանեց ծերունին և դարձեալ շարունակեց:

— Վախէք, չվախէք. Աստու ճըմպիցը չիմնէլ դուս են եկել: Նա էլ Տէր ա, արդար դադաստան դի կտրիլ: Դէ ձեզ ինչ աջողութիւն անի, առողջութիւն տալ Աստօծ, քանի որ կիրակի օր ա, դուք,

որ ամեն մինդ մի տուն քիւլփաթի տէր էք, խի՞ չէք աղօթքի, մատաղի, ուխտի, պաշտոմ պատարազի վրայ միտք անում, քանց՝ մինը մինդ միս էք ուտում, մինդ մսի ըռէիս էք կոծում... Հը՞, ամօթ չի՞...

— Ես իմ Աստօծը, հիւլերը (ծերունին)

Ասծու բերանիցն ա խօսում:

— Հայը դրուստից էլ դրուստ ա ասում, հիւ որ էտ ձեռի չալկովը գլխնիս էլ թակի, դառ քիչ ա մեզ. — ասում էին այս ու այն կողմից:

— Ա՛պէր, դէ մեծ, բնդգիտուկ մարդ ես, դու պատճառ դառ, մենք էլ անենք... հիւ եղեցուն պատճառ դառար շինեցինք, հմի էլ քե ենք մտիկ տալի. էլ դո՛ւ սաբար դառ, բալի հոգերնիս դժոխքից ազատես. մենք էսա վրինու (վայրենի) ենք դառել. — ասաց մի աւելի բարեպաշտ հասակն առած գիւղացի և տկտկաց, լացակումեց:

— Ա՛ բալամնի, աչքերնիդ զաքին Բրվըսըրեցիք, թալըցիք գնացել են Հաղարծին սուրբ նշանը բերել գեղըմը թափօր արել. մարդիկ էք, գեղ՝ գեղական էք, վե կացէք եկող շաբաթ օրը ձի վեր լէք, դէսից դէնից հետներդ վե կալէք գնացէք Հաղարծին Պօղոս վրդըպետի կուշտը, համ սրբերի գերեզմաններից օխնած հող բերէք բերաննիդ գրեցէք, ջուր արէք խմեցէք, համ էլ վրդըպետին միւննաթ արէք, որ սուրբ նշանը, մեռնեմ նրա սուրբ ողորմութենին, բերի ըստի, կիրակի օրը մեծով պիւճուրով, մարդ ու կնկանով դուս գնանք,

առօք-փառօք պաշտոմ-պատարագ անի, բալի Ասծու ողորմն ըշխարիս հասնի, մեր գեղն էլ ազատուի էն զիւլ-զուլումաթ ցաւից...

— Տղէք, Թիւնի ապէրը մեզ շատ բանըմ ա խրատել, հըմի էլ մեր գեղի հին՝ բան տեհած մարդըն ա, արքաւութին լի իրան, եկէք ամեն մինդ Ասծու տրւածից մի-մի բան մըտղանայ խօստացէք՝ գնանք սուրբ նշանը բերենք: Դէ, ով ինչքան ա տալի իր Ասծու փայլը. — յորդորեց Մուխի ապին, որ Խաչթառակ գիւղում իր բարի խրատներով Թիւնի ապինից պակաս մարդ չէր:

— Աղպէր, ես ուղիղ սրտով մի որց (արու) թոխլի եմ տալի:

— Դէ, էլ ով. թէ Աստօծ կսիրէք, մատաղացու ա, սրտալի տուէք. — ասաց մի ուրիշ ծերունի:

— Տասը խան ցորեն էլ ինձ գրեցէք. — ասաց մի աղքատ գիւղացի, որ ջրաղացպանութեամբ էր կառավարում իւր տունը և վճարում իւր գլխի ու ծխի հարկը:

— Սաքո՛, դու քեասիբ, քիւլփաթի տէր մարդ ես, թո՛ղ քու մի խանը ըեխեքդ ուտեն եօլայ գրնան:

— Վա՛, Թիւնի ապի ջան, էտ ինչ ես ասում, մատաղին ինչ քեասիբ, ամեն մարդ էլ Ասծուն պարտական ա:

— Թող տո՛յ, թո՛ղ, Թիւնի բիձայ. քեասիբինն աւելի ընդունելի ա լըմ: Ուսէփն ու Մարեանըմի ջուխտ եղունիկ տարան Երուսաղէմի տաճարը, ամա

Աստօծ սիրով ընդունեց... — Իւր առարկայից խօսեց գիւղի քահանան և աւելի եռանդ տուեց մատաղատուններին:

— Հինգ խան գարի էլ ինձ գրեցէք:

— Ենպէս արէք, որ չիմ ցորեն հըւաքւի. — ասաց քահանան:

— Տէր-տէր ջան, քու կարգը վկայ, որ ցորեն չունեմ, գարի եմ ուտըմ...

— Լաւ, զարար չունի. — գարին ես ցորենի հետ կը փոխեմ, — ասաց մէկը:

— Գրեցէք, թող գարի լի, բան չկայ:

— Ի՞նչ քան:

— Իրեք խան:

— Կէս գրովանքայ խունկ ու մում էլ ինձ գրեցէք, պաշտըմ-պատարազին կծխեն. — խոստացաւ և իսկոյն կշռեց Վերին-Աղգանցի ատամը ծուռտիկ չարչի Թորոսը, որն իւր «չարչիխուրդասին» մանրունքը՝ իշով ման էր ածում գիւղերում և գարու, իւղի... ու ցորենի հետ փոխում:

— Տիրացու, գրի՛, ես էլ տէր-տէրի ու տիրացուքի հըմար մի բօթկայ արաղ կառնեմ: Թիւնի ապէրը մէջքը պատին յենած՝ չիբուխը համ ծխում համ օրհնում էր մատաղատուններին և շարունակ նայում, ղիտում էր մի կոկիկ հագնուած երիտասարդի, որն անդադար՝ ծիծաղում էր այդ տեսարանի վրայ: Ամենքը «մտղանէն» տուին, բացի ծիծաղողից: Թիւնի ապէրը գլուխը խորհրդաւոր կերպով շտրթելով և արհամարհական հայեացքով ղի-

մեց «Երկարապոչ» մականուանեալ երիտասարդին, որն առանց պատկառանքի, երկու ձեռը երկար չուխի տակ՝ ետևին դարսած, հպարտութեան ժպետը բերանին կանգնած էր սրահի առաջին սիւնի տակ և փորացաւ ընկածի պէս շարունակ ջրի ճանապարհի կողմն էր նայում, ուր զուգուած հարսն ու աղջիկները կժերն ուսերին գընդգընդալէ վայր ու վեր էին անում...

— Դու ինչքան ես տալի, Կը՛նդդոր:

— Հահ, հահ, հահ. — հռհռալով ծիծաղեց Երկարապոչը:

— Մեզ վրայ ես ծիծաղը՛մ, թէ Ասծու մտղանի վրայ, աղայ Կնդդոր. — լցուած սրտով հարցրեց ծերունի Թիւնին:

— Հլէ ձեզ վրայ էլ, մտղանի վրայ էլ:

— Խի՛. հլա մեզ վրայ կը ծրծաղես նրա հմար, որ քե պէս թագա դոն չենք մտած, դուքանբազարից առած խաս կտորներից հագած, կապած չենք, բա մտղանի վրայ խի՛ ես ծրծաղըմ...

— Բա ծրծաղեմ ո՛չ, ինչ անեմ, մատաղացուները՝ որց, մողի, տաւար որ մորթէք դուք ուտէք, Ասծու փորը կշտանալ դի՛...

— Պահ, պահ, պահ. ձեզ մատաղ, ետ ինչ ասըմ Ասծուն. — ամեն կողմից զարմացած շշնջացին գիւղացիք:

— Վայշ. տղեք, ես մի կըրթացող, գրի սեն սիպտակն իմացող չը տեսայ, որ Աստօծ ունենայ. ո՛ր այիբ-բէն իմացողի կշտին՝ Ասծու, մատաղի,

ճրագի, սրբի անըմ ես տալի, սկսեմ ա ծրծաղել, ճըռճուալ, մասխարութիւն անել... — դառնացած և գլուխը պտտելով ասաց Մուսի ապէրը, իսկ Թիւնին առժամանակ լռեց:

— Ա՛յ տղայ, դէ որ կրթացողնին տէնց դալի-դիւռ են, շաշ ու փէնջ են. լաւն էն ա, որ մեր ընկէքը խոզարած մնան: Տէր-տէր, էհէ տէր-տէր, բա էն օրը էս քաջալ գլխիս դուրան իր օխմիշ լըմ, քարոզութիւն իր անըմ թէ՛ «ընկէքդ յուսումարան ղրկի՛», տենըմ էս, գիր իմացողնին էլ էտ չեն, որ Ասծու մատաղի վրայ ծրծաղըմ են... վնյ, վնյ:

— Մգեար ես մսիս կեր եմ լել. որ տղես քաղաք ղրկեմ գիր սրվորելու. ո՛վ որ ղրկըմ ա, քնչ օգուտ. գնըմ են ուրիշի բնըմը ձու ածըմ կուկուի պէս, էլ չեն տսըմ թէ՛ հէր, մէր ունենք...

Թիւնի ապէրը դեռ խէթ աչքով տնդողում էր համարձակ երիտասարդին: Նա կնդդտորին ոտից ցգլուխ նայեց-նայեց և երկար լռութիւնից յետոյ՝ արհամարհական ժպիտով սկսեց դառն նախատինքներ թափել նրա գլխին:

— Ա՛, ա՛ դուվրախ՝ (կոկլիկ), դու խի՞ տէնց բեդասլը դուս եկար. բա ամօթ չի քե հըմար, բա հըմանջըմ չես. էսդադար մարդիկս քու բոյու բուսաթին ենք մտիկ տալի՝ որ գրի սև ու սպիտակն իմացող ես, որ մի բան, մի խրատ տաս, մի խիթալես մեզ, որ Աստուած էլ ուրախանայ մարդ էլ. դու ըտոնց փոխանակ՝ խալիսի սիրտը պղտորըմ,

յուսները կտրըմ ես, Ասծու մատաղի վրայ անպատկառանք ծրծաղը՛մ...

Կնդդտորը դեռ լուռ էր:

— Բա հըմի դու մտղանայ չես տալի՞, Կը՛նդդտոր. — զարմացմամբ հարցրեցին:

— Ձէ, ես մատաղին հըլատըմ չեմ. մատաղը խուլեարից մարդ չի փրկիլ, ես էնդադար դեղ ու դարմաննի եմ բերել մեր պատերն ու սները քոսել, որ խուլեարը Տանձի-հողի դիւզովը պո՛չը ցից ա փախչիլու. դուք ձեր դա՛րդը քաշեցէք...

— Հը՛, հը՛ ոտների կրկատած փոստալներին, գլխի չարքեագի գլըբարդնին ու կեցի էրգեանչուխին մտիկ տուէք, մէջքի ըրծաթայ քըմարին, նադիր աղի պէս հմբարդ-հմբարդ՝ ձեռները ետողլին ղնիլուն ու խելքիցը պակաս-պակաս դուս տալուն:

— Ի՛... Մենք էլ կասենք, թէ քե պէս մի բընըգլտուկ տղայ կայ մեր գեղըմն էլի. փչանաս դու, փուչ պոպոք դառնաս... սա էլ հալբաթ մեր գլխին եղըդի, գլիթ ու կարճապոչ Ուհանն ա դառել, որ ուխտատեղերըմն էլ խաչ քար չի թողել, չիմ խաչից խրտնածի պէս թու ա արել ձորերն ածել կոկոտրատել, թէ՛ «սրանցըմ ղօրութիւն չկայ», որ քնչ ա՛ խալիսը ուխտ չը գնան, չհանբուրեն:

— Լաւ եմ անըմ, ձեռիս է՛ միջովն ա գալի. — յանդգնութիւմբ կրկին իւր առաջուայ դերքը մըտաւ Լտնըհագին:

— Քաշուի կօրի ըստիան, էս ծեր

մըդկերանց հետ բաս մի մտնիլ, քիչ ղոչղոչի տուլ թէ չէ... — ասացին մի քանիսը:

Լտնըհագին տեսնելով, որ բանը փթռուկ է, պոչը քաշեց և իրեն հրողի առաջից զնաց, հեռացաւ:

— Պիճ հարամ թոխըմ, դրանից մեր ըեխէքն՝ քնչ էօրնակ դեն վե կալնիլ, քնչ դեն սըվորիլ...

— Է՛. էտղայդինների մեղքիցը չի, Թիւնի ապէր, որ Աստօծ ըշխարիս ըրիսին քամակովն ա մտիկ տալի: Ա՛յ պիճ-պճից լած, մթամ բան խօսաց, բան ասեց: — Մենք ասըմ ենք պաշտըմ-պատարագ անենք, չոքի-պուկի անենք, հող լիզ տանք, տափ ճեպուենք, որ Աստօծ մեր հաւատովը մեզ հովուծին տայ, նա թլիսմ ունեցող թաթի պէս իրանց սներն ու պատերը դեղ, սպիրտ - մսպիրտ ա քսել, թէ՛ «խուլեարը Տանձուտ թալովը դի փախչիլ. ի՛ն՛, գլուխդ թաղեմ, գլուխը՛ դ...»

— Է՛... դա՛ որ լաւ տղայ լի, անըմը էրզնապոչ կդնեն, Հանէս ապի:

— Լաւ, լաւ. մի փուչով աշխար չի քանդուիլ. տաղ արէք, բօլ ա: Արսէն, գրի. — Թիւնի ապին կրկին շարունակեց իւր գործը — իւրաքանչիւրի վրայ էլ մտղանայ դրեց:

Նրա քարտուղար տիրացու Արսէնը Գիքոյի կալեպանի սրահի տակ, նրա ոտները ծուռտիկ թախտի վրայ ոտը ոտովը ձգած նստած, ծնկանը մի թուղթ էր դրել և գրում էր մատաղ խոստացողների ազգ և անունները: Բանը գլուխ եկաւ:

Թիւնին ընտրեց և երկու մարդ, որ միւս օրն սկըսեն մտղանեն հաւաքել:

— Աստօծ ձեր մինը հզար անի, ումբրնիդ էրգեան, արևնիդ շատ լի: Տէր վերնէին թագաւոր Աստօծը բարի աչքով մտիկ տայ ամենիդ... Էտղայդի բարուծին, էտղայդի լաւ բան, ըսկի արած չիք դուք. — Թիւնին նպատակին հասած համարելով իրեն, օրհնեց ամենին:

— Քե արքաւուծին, Թիւնի ապէր ջան. Աստօծ քե մեր գլխիցն անսպակաս անի, սուրբ մըրդիրոսների դասը դասի, էսթաւուր բարի բաների պատճառը միշտ դուս լըմ...

Այնուհետև ամենքը լցուած էին բարեպաշտական զգացմունքով, էլ կռիւ ու հայհոյանք չըկար, բոլորը խաղաղ էին Թիւնի նահապետի քարոզների կարծես ներշնչութեամբ և լսում էին նրան: Թիւնին ոգևորուած նորից փայփայեց իւր ալիքը, բեխերը սղալեց, կոկորդը մաքրեց, ըհը՛հը՛, հազաց և հիմայ էլ սկսեց Կայէնի և Աբէլի զոհաբերութեան մասին պատմել իւր ունկնդիրներին, դրանով կամենում էր աւելի զօրացնել բարին և եռանդ տալ, որպէս զի միւս օրը մատաղը սրտով և առատօրէն տան:

— Երկու աղպէր են լըմ, մնի անըմը Կայեան, մէկէլինը Աբէլ: Կայեանը շատ օձի կծածն ա լըմ, հօրը, մօրն ու աղպօրն ըսկի սիրելիս չի ըլըմ: Մ՛հետ էրկու աղպէրն էլ ուզըմ են Ասծուն մատղ անեն: Օձ Կայեանը ըռանչալար ա ըլըմ, Աբէլ

լը չորբան: Նրանք էլ մեզ պէս՝ չորի ու ցաւի ժրմանակ Ասծուն միտներն են գցըմ՝ ուզըմ են մըտդանայ տալ...: Ասծու օխնած Աբէլը ոչխարը բերըմ ա դիւզըմը կղնըցնըմ, բրիսին խաչ քաշըմ ու ոչխարի միջից՝ սրտալի մի թուխը-սախար (թուխ, միայն գլուխն սպիտակ ոչխար) ոչխար ա ջոկըմ, ձեռաց վե գցըմ մորթըմ, փետ ու կրակ անըմ սկըսըմ խրովել: Օձ Կայեանը, Աստօծ անըծի նրան. կալը նոր քամած՝ ցորենը կիտած ա ըլըմ. սա վեր ա կալնըմ՝ անսիրտ-անսիրտ ցորենը խախալըմ, տակ ու գլուխը բերըմ մատաղանայ տալի ու ինքն էլ փետ ու կրակ անըմ իր առածը խրովըմ: Երկուսի կրակն էլ մի դիւզ տեղ ա ըլըմ՝ բացը երկնքի տակ:

Աստօծ մտիկ ա տալի տենըմ, որ Աբէլը սըրտով տըւեց՝ նրա մատաղի կրակի ծուխը ծլլի (ուղիղ վերեւ) ա բացըանըմ — նրա մատաղն ընդուսեւի ա անըմ:

Պռոթող-մռոթող, տակ ու գլուխ տուող Կայեանի վրայ Աստուածաբար չըրանըմ ա ու նրա ցորենի հասկերն անըծըմ, թէ՛ «թող այսուհետեւ քու ցորենը մի հասկանի մնայ»:

Կայեանը տենալով, որ Աստօծ Աբէլի ղօլը՝ պահեց, մի օր, Աբէլին՝ ոչխարի մէջ շըւաքըմը խորը քնած վախտը, վեր ա կալնըմ կովըզիզիկը (սե սուր քար), բուզը դուս ա կտըրըմ ու իրան չոմբախովը կրկաթի կիսին տալի՝ ղուղը շաղ ա տալի հա սպանըմ: Կայեանն անպատիժ չի մնըմ: — Աս-

տօծ նրան շաշւացնըմ ա սարերն ու հանդերը գցըմ...

— Վայ ես քու արդար դատաստանին մատաղ հա, Աստօծ ջան. քեօխվացո՛ւ, հրէ նհէ վճիռ տու հա, — միաձայն ասացին լսողները:

Այդ խօսակցութեան միջոցին հեռուից, Գիքոյի կալին, կարծես կարօտած, Աթո ապին մամխի փայտից շինած երկար ու կոպալազլուխ չիբուխը դնչին՝ փըստ-հա փըստ, փոռ-հա-փոռ՝ մուլ անելով, ամպերի պէս ծիւծի մէջ, ծանր քայլերով գալիս էր իւր համագիւղացիների ժողովատեղին:

Վերջինի հագած տափագործ շալի չուխից, ոտների երեք ամիսը մի անգամ հագնուող չուստերից ու գառան մորթուց կարած միջակ մեծութեամբ նոր փափախից գուշակելի էր, որ օտար գիւղից է վերագարձել (գիւղացիներն իրենց նոր շորերն առհասարակ օտար կամ պատուաւոր տեղ գնալիս են հագնում):

Յանկարծ մի ստարոտի իրարանցում ընկաւ գիւղական այդ միակ խաղաղ ժողովի մէջ...

— Պա՛, պա՛, պա՛. ձեր արեւին մատաղ, վե կացէք փախչենք...

— Ադա ի՞նչ խաբար ա:

— Աթո ապին եկաւ, դա խուլեար մանածող ա. — Թաթին շըջանով նստած ժողովականների միջից բացականչեց, ծըւնդ, տեղից կանգնեց և փախչելու արաւ:

— Խի՛. խի՛ ադա, ո՞նց թէ խուլեար մանածող

ա. — Կասկածաւոր և վախեցող ձայներով աղաղակեցին ամենքը, կարծես զգալով, որ Աթոն Քարվանսարայ գիւղից պէտք է գալիս լինի, ուր խոլերան բաւական կոտորած էր արել արդէն: Թաթին հարցնողներին սկսեց բացատրել բանի էութիւնը:

— Ռաւօտը՝ ծէգին հետ, դա ձին նստած Քըրվըսրայ էր գնում. — լըքլքալով ասաց վախկոտ Թաթին:

— Աօրթ:

— Էն Աստօծը. — երգուեց նա:

— Վայ դրա տունն Աստօծ քանդի, ադա, Քըրվըսրայն ինչ ունէր դա. ինչ շունն էր կըտաղել, որ գնում էր...

— Բարի օր ձեզ. — վրաբերեց Աթոն և բերանից հանելով չիբուխի հաստ կոթը, պաղեց մի քարի վրայ:

— Բարի օրը գլխիդ ու արեւիդ դիպչի, Աթո. ա, Քըրվըսրայն ինչի՞ իր գնում...:

— Թիւնի ապի ջան, եաղու տարած ձիուս ստները ջլիս պէպիկ էր, տարայ նալները կպցնիլ տըւի:

— Վայ գէլը քե էլ լափի քու ձիուն էլ: Տօ տնաքանդ, բա էտ անծօտած միւրքիցդ հըմանչեցիր ո՞չ, ընգլւմադ-ընգլւմադի տղայ...: անմախ, մի ձի ղնալի տալու հըմար վեր ես կենում ձի նստում, գլուխդ թուրքի ախոււնդի պէս տըմբտըմբացնիլով գնում էն գիւլ-գիւլումաթ ցաւի մէջ՝ որ բերես գեղը քցես՝ տաս մեր տները քանդէս: Ադա, տօ լած-չլած խէլքդ էլ քամին տանի, քսան օր ա

ըղամանս դարդակ ա մնացել, ոչխարնիս ըլանի, պանիրս հոտըմ ա, ըսկի ես Քըրվըսրայ չեմ գնում որ աղ առնեմ, գու ձին նալնիլ տալու հըմար դուդէդ դաւաջու՝ (ուղտապանի) պէս ցից արած, ճօճալով՝ իշի ընգաճըմը քնածի նման գնում ես գեղի հըմար ցաւ բերէս:

— Մթամ մենակ դա ա գնում, ապէր. քեօխվեն իրեք օրը մ'հետ Թալեն ա վազ տալի. — շշնջացին միւսները:

— Քեօխվի է քոռ հէրն անիճուի, մթամ նրան ասում չեմ, նա վիրի արտի ցորենն ա, ուր ա գնում, վեր ընկնի էլի՝ հլեչուենը տենանք գլխներնիս ինչ ա գալի...

— Խուլեարը մհանայ՝ քեօխվի փորը կշտանայ. խի, նրա փորի ցաւը գիդըմ չես ապէր. ընդեղ...

— Ա՛հ հարամ լի նրա գլխին, հարամ...

— Վայ էն գեղի գլխին, վայ՝ որ Քոռ—Մուլէն գի տէրութին անիլ...

— Դէ ես ինչ անեմ. քեօխվայ ջոկելու վախտը որ գալիս ա, ամեն մինդ էլ արաղի աղպէր էք դառնում. ամենիդ աչքն էլ նրանըմ ա ըլում, թէ ո՞վ ա մի էրկու թաս սիպտակ խմացնում, որ նրան քոնչէք (հրէք) աղաք գըցէք. էլ հու միտք չէք անում, թէ տենաք ջոկուղ մարգն արժանի ա, թէ՞ անարժան: Մեր գեղի գլխիցը մի լաւ քեօխվեն Աստօծ ա կտրել. խի՞ չի բդի էս թաւուր տարին մի բանիմաց, հսկացող քեօխվայ ունենանք, որ մեր մէջը կարգ գնի՝ ցաւի վախտը հանդը,

ճամպէքը կապի, թող ա՛յ, որ ծիտն էլա անց
կենայ Այրը-մի ճալի կշտովը.— աւելի բորբոքուած
սկսեց Մուխի ապին:

— Բա հլէ սօր գլուխս ցըւըցնըմ ի՞ք թէ՛
մատաղ տո՛ւ. թէ ձեր մատաղը զօրաւոր ա, ընչի՛
էք նախատըմ էտ մարդին Բըրվըսրայ գնալու հը՝
մար, թո՛ղ ձեր մատաղը չը թողի, որ խուլեարը
ընտեղան ընտեղ փոխուի էլի....— վրայ հասաւ
լտնըհաքին, որից մտղանայ չէին կարողանըմ առ-
նել և ծաղրեց նրանց հակասութիւնները, բայց
կատաղած ամբօխը Թիւնինի հրամանով կրկին դուրս
վոնդեց Երկարապոչին:

Մուխի ապին դարձեալ ուզում էր շարունակել
իւր խօսքը, բայց յանկարծ Գոռ — Մուլէն դուրս
եկաւ և մի թուղթ ձեռին գիւղացոց գլխին կար-
կուտ թափեց, որ իւրաքանչիւր տուն մի-մի սալ
սլաորաստի՝ դռների աղբ ու փէյլինը դէն ածի:

Հրամանը խիստ էր: Գիւղական ժողովն ան-
միջապէս ցրուեց դեռ իւր ըղբաղմունքը չը վեր-
ջացրած...:

ԵԶԱՆ ԱԻՏԱՐԱՆԸ.

Ըշխարիս սուտը շատ ա բանց զօրթը:
Սուտ կայ թեւաւոր ա,
Սուտ էլ կայ պողաւոր:
Մի սուտը հազար զօրթ արժի:
Ժող, առ.

Ա.

Քնատեղից հէնց նոր արթնացած զազաիւցի
Պետին, աչքերը տրորելով, ոտի ծայրով բզում էր
իւր քնած ընկերի կողքին ու փորին և անդադար
կանչում.

— Ռա՛քէլ, Ռա՛քէլ... ա՛, մանըմ չե՛ս, Ռա՛քէլ...

— Հը՛, հը՛...

— Վե՛ կաց:

— Ռա՛քէլ:

— Հը՛, հը՛:

— Ա՛, դէ վե՛ կաց է՛. տնա՛շէն, մարդն էլ էտ-
քան կը քնի՛, վեր հա՛:

— Ըը՛. լիսացել ա՛:

— Բա ի՛նչ ա, օրը ճաշ ա դառել:

— Բազուկն աշմիշ ա լե՛լ:

— Հա՛, հա՛. վե՛ կաց. եկե՛լ ա ջլե՛ս Լուու՛ վրայ կախ լե՛լ:

— Վայե՛ք. ա՛ Պետ, էս ի՛նչ ջանս փիս ջարդուե՛լ ա. ըսկի՛ կարըմ չեմ աչքս բաց անեմ:

— Օյեանմի՛շ լի, օյեանմի՛շ. մթամ ես տհենց չեմ. ոսկրնիս գշերս մընչի լիսը մղմղացել են:

— Ո՛ւֆ. վայ, վայ. — Ռաքէլը հագիւ տեղից ալաս արաւ (վրանստեց):

— Ռաքէլ, էլետ խտոր չ'ընկնես, զա՛րթնի. ետորը ծգծքոտել ա — վախտին ուլախնին՝ լծկանը հըւաքենք, լծենք, գնանք. — ասաց Պետին ու ձեռի ճիպոտը դրստեց: Նա ուզում էր գնալ լրծկանը բերելու, բայց վախենում էր, թէ ընկերը կրկին քնի սէլը մնայ անտէր:

Ռաքէլը կրկին վրանստեց, վերջապէս աչքերը բացեց և իւր կոշտ ձեռքերն աջ ու ձախ դէպի կողքերը տանելով՝ սկսեց լաշը քսել ու ամուր — ամուր զրփել: Խեղճ աղքատը գլխիցը ձեռք վեր կալածի պէս աջնպէս պինդ-պինդ քորոտում, պոկոտում էր միսը. որ ասում էիր՝ այն է արիւնը կը լլկի, լաշը կը կարմրացնի: Գլուխը քորելիս խրթխրթոցի ձայն էր լսում — նա իւր բահանման եղունգները համարեա կիսով չափ մսի մէջ էր մտցրել, բայց, կարծես դեռ իսկական մսին չը լինէին հասած նրանք, որովհետեւ քեասիբը քորելուց չէր կշտանում: Ռաքէլը, որի տանձի կոթի պէս բարակացած վիզը դեռ գիմանում էր հազար ու մի գիւղական ցաւի՝ կոռ ու բէգեառի, խարջ

ու պարտքի, չանէն մի կողմի վրայ ծռած՝ զրփում, պատռոտում էր իւր միսը, բայց սիրտը չէր հովանում, որովհետեւ նրա հագին, եթէ չափազանցութիւն չկարծեն ընթերցողները, երկու տարուայ՝ հարիւրաւոր կարկատաններով մի շիւլայ հալաւ կար, որը կեղտից թիթեղի հաստութեամբ օւլայուել՝ կոշտացել, կէջ էր դարձել...: Նա տրեխները հանեց, միջի հողը թափ տուեց, հագաւ, տեղից վեր կացաւ սէլի մօտ կանգնեց ու սկսեց ճլմկոտալ, արոճտատել...

Պետին արդէն հաւատաց նրան, որ արթուն է, դարձաւ և ասաց կրկին.

— Ռաքէլ ջան, սէլին մղիթ կաց, ես գնում եմ ուլախնին հըւաքեմ բերեմ լծենք՝ մանգղիչներնիս էրգեան ա. վախտին տեղ հասնենք: Սմար կաց հա, սէլիցը բան չգողանան... — ասաց ու ինքն շտապով անյայտացաւ մութն ու փշոտ մոլուտների և մոշուտների մէջ:

Լուսինն արդէն անյայտացել էր. արեւմտեան սարի բարձրութիւնից մութ ստուերն ընկել էր գիւղի մոլուտների վրայ խաւարացրել նրան, այնպէս՝ որ դաշտի առարկաներն աչքով իրարից զանազանել չէր լինում: Պետին սիրտն ահ գցած, այդ խիտ ու մութը մոշուտների մէջ եզներ էր ուրոնում. նա գիշերն ինչոր երազ էր տեսել:

— Ո՛ւփ, անտէրն աչքս հանեց. վայե՛ք, քրտորունջ տունն Աստօճ քանդի, աչքս հանում էր. — լսում էր մոլուտից:

Ձօփ ու փշոտ ցողունները Պետինի աչքին էին գիպչում, փշերն ու սրհարները չանկոթում, պոկում, պլոկոտում էին նրա երեսը և պատռոտում նրա ձորձերը: Քիչ լռութիւնից յետոյ, էլի լըսուում էր:

— Ո՛ւֆ, կուռս ծակեց, փափախս վեր ընկաւ, կորաւ. էս ո՞րտեղ ընկաւ էս անտէրը և այլն: Բայց, ինչպէս երևում էր, երբեմն էլ պատատուկ կոչուած բոյսերը փաթաթուելով խեղճի ոտներին, վեր էին գցում նրան և քիթ ու պոռնգը գետնին խփում:

Վայ գիւանը ձեզ ուտեն, ա՛ եզնի՛ք. էս դո՞րը կորան: Վայ թէ՛ տարան. հը՞.— ահաւոր ձայնով ինքն իրեն հարց էր տալիս աղքատ գիւղացին:

Պետին սովորականից շատ ուշացաւ, որով Ռաբէլի սիրտն էլ ահ ընկաւ:

— Ո՞նց անեմ, սէլը թողամ գնամ.— ասում էր նա:

Եհէ, Պետի՛, Պետի՛:

— Հէյ:

— Ս, էտ խի՞ եղացար, ի՞նտի չէն.— բարձր ձայնով հարցնում էր Ռաբէլը:

— Ձէ, ո՞րգեան են ըստի. կտորլածնին հեռացել են, կան ո՞չ:

— Տէս, տէս, ընտիէք՝ ժախոռտներըմը նստոտած կլեն:

— Աբռաշ ջան, հօհօհօ... բիժի ջան.— Պե-

տին սկսեց աղաչելով կանչել եզներին, որպէս զի բառանչեն, բայց...

Այդպէս Պետին հետզհետէ սայլից հեռացաւ և բաւական ժամանակից յետոյ, երբ արդէն լուսացել էր, երևաց հեռու բլրակի վրայ: Նա այնտեղից կանչեց Ռաբէլին, իմաց տուեց, որ եզներից մինը գտել է և ահա այն բլրի լանջի վրայ արածում է, իսկ միւսը չկայ ու ինքը շուտափոյթ՝ չուխէն ուսովը ձգած, թաշկինակը գլխին հուպ տուած, քրտնքամխած բլրի քամակն անցկացաւ:

Ռաբէլը մի աչքը սէլին գցած միւսը եզանը կթած, վազեց դէպի նա, պոչից բռնեց, քշեց, բերեց սայլի մօտ կապեց և շատ երկար սպասեց ընկերոջը, բայց նա մինչև երեկոյ չ'երևաց:

— Վայշ, քու տունը չբանգուի, Պետի, եզը կորաւ, հմի ինքն էլ անօթի ծարաւ մեռաւ.— ինքն իրեն խօսում էր Ռաբէլը և յուսահատ, աչքը սարերին ու բլուրներին ձգած՝ անհամբեր սպասում էր:

Ռաբէլը Ղազախի յայտնի Չինարքու տակ կենսամաշ մտքերի ալեկոծութեան մէջ էր ընկել: Ինչէ՛ր ասես, որ այդ քեասիբի տանջուող մտքովն անցնելիս չլինէին:

— Նրան մի բան պատահեց, որ էսղաղար եղացաւ.— ասաց Ռաբէլն ու բարձրանալով մօտիկ թմբի գլուխը, սկսեց բարձր ձայնով կանչել:

— Եհէ, հէհէ Պետի, Եհէ՛՛յ...— նա որքան ոյժ ունէր գոռաց, բայց պատասխան չտացաւ:

ուղղում էր ինքն էլ գնալ, սալլն ու եզն անտէր
թողնել չէր կարողանում: Ելի սպասեց: Վերջին
անգամ բարձրացաւ նոյն թմբի գլուխը, աչքը
բարձրացրեց՝ նայեց դաշտին և երևեցող մարդկանց
հարց ու փորձ արաւ Պետին՝ մասին: — Մէկից ի-
մացաւ, որ Պետին Գաղ-Քասաճանի վրայ գլխվերեց,
միւսից, թէ՛ Պետին Սոմբալուի վրայ անց կացաւ,
երրորդից հազիւ իմացաւ, որ նա այն բլրի ետե-
ւովն ահա գալիս է: Ռաքէլն ուրախացաւ, իսկոյն
թմբից իջաւ սալլի մօտ և սկսեց լուծն ու չուան-
ները, սամի-սմետէններն ուղղել, պատրաստել, չի-
մանալով, թէ Պետին ինչ գրութեան մէջ է վե-
րադառնում...: Վերջապէս եկաւ Պետին, բայց դառն
ու դատարկ և այնպէս տխուր, որ եթէ դանակ
տայիր, արիւն չէր կաթիլ:

— Ա՛, Պէտ. էտղադար խի՞ եղացար, եզը գը-
տար ո՞չ:

— Մէջքս կոտրեցին՝ եզս տարան, տունս քան-
դեցին... վայ22. — Լքացած պատասխանեց քրտնա-
քամ եղած աղքատ Պետին:

— Ա՛, հնց թէ տարան. բա հետըկտուր չա-
րէր, իզը (հետք) չ'երևա:

Դէնա որ ըրեար, կը բերի էլի. — յուսահատ
պատասխանեց նա և սկսեց ինքն իրեն խրատել,
մեղադրել:

— Եզս մի թալեանի մնաց էլի: Վայ Մեծ քու-
նը վրէժ ընկնի Պետի: Ա՛, ասա տօ գեւորդանդ
ու մէջքդ կոտրի, քնիլ մի էլի: Վայ ունդատդ

կտրի երրիւ — բերի ո՞չ թէ սէլիցս կապեմ, ժախո
ու ժանգեառից քաղեմ աղաքնին ածեմ, ուտեն,
թող արի, արխէի՛ն դէնն արի՝ տուի տունս քան-
դեցի՝ էրկու բալակ-մալակի հըմար տասը թում-
նանոց եզս տանիլ տուի...: Թի՛ւ, վայ հայի եզի
խելքն ինձ հա. վայ օտալ խելքի տէր Պետի...

Այդպէս դառնաղէտ կերպով Պետին ինքն ի-
րեն նախատելուց յետոյ՝ դարձաւ ընկերին.

— Ռաքէլ, էս ա եզս հու կորաւ, էս էլ դաւ-
դակ կարալ չեմ մեր գեղըցոց իրեսը գնալ, դու
բսալարի գեղիցը մի թայ ուլախ բերեն, սէլը տար
տեղ հսցրու...: Ես գնըմ եմ. տեսնենք Աստօծ
ի՞նչ կ'աջողայ... — Ետաց ու կրկին այն կողմը գը-
նաց, որտեղից նոր վերադարձել էր:

— Պետի ջան, էտ զուերքը հու ման էս եկել,
էլ ո՛ւր էս դետը գնըմ:

— Ման գալու չեմ գնըմ, դու սէլը տուն
հըսցրու...

— Բա ընչի՞ էս գնըմ, որ ման գալու չես
գնըմ:

Պետին պատասխան չը տուեց. նրա միտքն ու-
րիշ էր և միայն իրեն էր յայտնի: Տեսնենք ո՛ւր
է գնում:

— Ա՛յ տղայ, դու արի քարը փեշիցդ վեր ա-
ծա՝ դետը գնալ մի, էտ արի, ըտէք չիմ արնկեր
թուրքեր են, մութն էլ էս ա վրայ ա հըսնըմ...
Վայ քու տունը չքանդուի. գնալ գի ըռխնին էլ
ընկնիլ սպանեն մի տուն քիւլփաթը մնայ տուն

արած, դուռն իրեններին փակած...: Ռաքէլը մինչև անգամ աղաչեց նրան, որ մնալ՝ գոնէ լոյսով գնայ, բայց նա իւր մտքինը աւելի լաւ էր համարում մթնով կատարել: Պետին ընկերին չլսեց, յետ անգամ չը նայեց: Իսկ Ռաքէլը խճուղով գնացող ճանապարհորդներին խնդրեց, Լալի գիւղացի Պետինի կնոջն իմաց տան, որ հարեանից մի եզն ուղի և իրեն հասցնի:

Բ.

Պետին ու Ռաքէլն արդէն հինգ օր էր, որ տանից դուրս էին եկել: Նրանք երկուսն էլ աղքատ մարդիկ էին: Օգոստոսի կիսին վերջապետում իրենց սակաւ կալ ու կուտը, մի քանի վառիկ կալան ածեցին քթոցի մէջ, մի քանի խան գարի էլ ջվալներն ածեցին ու եզնասելով ճանապարհ ընկան, գնացին Սալահլուի թուրքերից մի սալ սոխ, սեխ ու ձմերուկ գնեցին՝ (փոխեցին իրենց տարածների հետ) և երկար ճանապարհ կտրելով, գիշերուալ դառնաժամ քնոցին՝ սալն իջեցրին Ռիտեւանի ճալում, խճուղու վրայ՝ դազախեցիներին և ճանապարհորդներին ծանօթ երեքբնեան հսկալական չինարի ծառի տակ, որ հանգստանան և հանգստացնեն, արածեցնեն իրենց եղբայր եզներին:

Պետինի կարողութիւնն երկու եզն էր, մինն էլ կորցրեց. դա միւսնոյն էր թէ՛ Պետինի աջ կուռը կտրուեց:—Նա այդ երկու եզնովն էր կառա-

վարում իւր տղանը. նրանցով էր վարում, տափանում, կրում իւր խուրձը, բերում իւր այրելու փայտը և վերջապէս նրանցով էր վճարում հարկը, քաջում տաժանակիր կող ու բէգիաուր: Նրա գերդաստունը բաղկացած էր տասներկու հոգուց—կինը, մանր երեխայքը, եղբօր այրին ու որբերը և պառաւ մայրը. այդ բոլորը ապրում էին միայն Պետինի արիւն քրտինք վաստակով: Այդ ամենի հագուստն և ուտելիքը խեղճ աղքատը հազիւ էր կարողանում իրար գցել, թէև պատահում էր, որ շատ անգամ նրանք օրերով քաղցած էին մնում: Պետինի համար աւելի դժուար էր նրանց հագուստի հոգսը, նրանց բոլորի մերկութիւնը ծածկել չէր կարողանում. նրանցից մի քանիսն առանց շապկի էին, միւսները ոտաբոբիկ, գլխաբաց:

Գիւղացի էին, բայց կթի կով, գոմէշ, ոչխար չունէին, որ ուտելիքները՝ չոր ու ցամաք, գարնաւ կամ կորկի հացը մածնով կամ կաթնով ուտէին. նրանք տարին տասներկու ամիս բանջարեղէնով էին կերակրում, եթէ միայն նրանց բաղդիցը տարին երաշտ և բոյսերը տոչորուած չը լինէին...: Այդ էր պատճառը, որ խեղճ Պետին հաւ ու ճիւղ առած ձմերկի կամ բոստանի էր գնացել սալով: Ամենի աչքը ճամպի էր, թէ ահա՛ կը գայ նա. բայց ուշացաւ, նշանակեալ օրը չերևաց:

Տնեցիք անհանգիստ էին. նրանք գիտէին, որ Ղազախի գաւառի ամեն մի քիւնջ ու պուճախն աւազակներով լիքն է և...: Մանր երեխայք, որ

ուրախանում, թռչկոտում էին՝ թէ Պետի ապին սեխ ու ձմերուկ է բերելու իրենց համար, երկար սպասելուց համբերութիւնները հատաւ. վերջին օրերում նրանք սկսեցին անդադար լալ, ձմերուկ ուզել: Պետին կին Խանիկ աքիբը երեսաներին հաղիւ գուրգուրելով կարողանում էր հանգստացնել:

— Էսա ապին որտեղ որա, դո՛ւս կը գայ սէլ՝ հարքմը, լաց միք լիլ, բալէք ջան, լաց միք լիլ նանը ձեր ջանին մատաղ լի, նանը ձեր գլխին ու արւին սադաղ լի: Սուս կոց, Մակի ջան, նանը սիրսուն-սիրսուն աչքերիդ դուրբան լի. սո՛ւս, չարիդ փոխ լեմ, Հանէս ջան, սո՛ւս, սո՛ւս քե մատաղ... Բայց նրանք սէլհարքի դատարկ ճանապարհին նայում էին ու սկսում կրկին զու քաշել, ժանգուժէն անել. իսկ Խանիկն ու իր տէգրակինը և Պետին պառաւ մայրը, աչքները դարձրած սէլհարքի ճանապարհին, յուսակտուր սպասում էին, թէ այն է՝ Պետին ճոճուան սայլով ձմերուկ կբերի և իրենց թխուած, ցամաքած քիմքերը կը քաղցրացնի: Երեսանցը լռեցնել չէր լինում. նրանք պռօշները կախ գցած շարունակ լաց էին լինում—«Ը՛ր՛ը՛ր՛... Ը՛հԻ՛ւԻ՛ւ... ձմե՛րուկ եմ ուզըմ...»:

— Խանիկ, աղջի, էտ լակոտներին անխօս արա, դրանք իրանց գլո՛ւխն ուտեն, էնդադար բայդու՛ղի ճուտերի պէս ժանգուժէն արին, օռնացին, որ սիրտս ահ ընկաւ, անտէր ագռաւն ու չարթն էլ հաչի վրնիցը հեռանըմ չեն՝ կըչհակըչը սարքել

են...*)։ Բեխես՝ Պետիս եղացաւ. նրա մօր աչքերը տրաքւի. չը լի՞ թէ նրա մօրը մի փորձանք ճըհեց (պատասհեց): Խանիկ, աղջի, այ՛ աղջի, Խանիկ...

— Հէյ. — մեղմ ձայնով պատասխանեց հարսը:

— Աղջի, արի՛ մի լակոտդ ա՛ռ, ես դէնը թմբի վրայ գնամ տենամ, բալի սէլն ըրեալ... նրա մօր աչքերը դուս գայ, բեխես էսդար խի՞ եղացաւ...

Պառաւը երեսան մօրը յանձնեց, իսկ ինքը, որ սաստիկ պառաւելուց հաղիւ էր կանգնում ոտքի վրայ, ձեռքը մի կարճ փայտ առաւ ու լքլքալով, տնդորալով—քիւթքիւթալով՝ ոտաբոբիկ, մետակ հալաւ, ետխամախէն պատռտորած, առանց գլխակապի, դինգը մի կողմի վրայ ծռուած, մի փշուտ և տատասկուտով՝ տեղ-տեղ կռանալով բռնների մօտ մէջ խրուած փուշ ու սրհարները դուրս քաշելով և մէջքը հաղիւ դրստելով, չոր ու աննիւթ դարձած մարմնին միակ ապահովող հալաւը ճանկուտող ցաքիների բերանին թողնելով՝ բարձրացաւ թմբի գլուխը, նայեց ներքև՝ հեռուից եկող երկայն ճանապարհին, աջ, ձախ, ետ, առաջ, բայց ոչ Պետին երևաց և ոչ սայլը: Խեղճ պառաւը կրկին յուսահատ, անցօր ծնկները թակելով իջաւ թմբից, հանդիպեց մի տղայի, կանգ առաւ մօտը,

*) Գիւղերում շուներ երբ օռնում է, երեսայքը լաց են լինում, կամ ագռաւները կռկոացնում են, դրանով գուշակում են, թէ տանը մեռնող է լինելու կամ մի որ և է չարիք է պատահելու:

կոր մէջքը դրստեց, բայց յանկարծ լքացականչեց ծնկներին խփելով՝

— Վայ, էրազս կատարւեց... — ասաց ու շնչապառ հազիւ տուն հասաւ և հեռահանած վայր ընկաւ շէմքում:

— Վայ, Աբուաշ եզս գողանալ են տուել, սէլը մնացել ա ճանպին, Պետին էլ արնկեր թուրքերի հանդերձն ա գնացել, վայ. — Տանեցիք ևս իմացան թէ չէ՝ բոլորն իրար խառնուեցին — սուգ ու շիւանը տուն ընկաւ:

Խանիկը հեկեկալով գնաց հարևանից մի եղն ուղեց և Կարապետին աղաչեց, որ Ռաքէլին հասցնի: Իսկ պառաւը սրահի առաջից մի քանի կանաչ խոտ պոկեց և սկսեց գիլկապ ու գող կապ անել աշխարհը:

— Դէլը կապեմ էրկու բթով...

Գողի ճամպէն հազար թոկով... Տէր վերնէին, թագաւոր Աստօծ, դ՛ու լես Պետինիս տէրը, դ՛ու լես անարժանիս աղօթքը...

— Հնիկի է:

— Խէր, Տէր-Աստօծ, դ՛ու չարը խրվանես, բարին առաջես. — երեսայի սաբրին շտապով պատասխանեց պառաւը:

— Հնիկի է, հնիկի է, հնիկի է, — երեսան երեք անգամ կրկին և կրկին փռտաց. իսկ պառաւը յոսալից բացականչեց.

— Փնռք քու դարգեահիդ (դարաւոր գահիդ), Աստօծ ջան. ըսիս քիթը փորձել եմ՝ ջուխտը խէր ա, կէնտը շառ: Ե՛յ, Տէր Աստօծ, է՛յ վերնէին թագա-

ւոր. դ՛ու չարը խրվանես, բարին առաջես...

Պառաւը երեսայի սաբրից քաջալերուելով, անսահման կերպով հաւատում էր սաբրի նախապաշարմունքին:

Ռաքէլն ամայի չինարքու տակ՝ չոր քարին նստած ննջում և մտածում էր իւր անթիւ գարդ ու ցաւերի հետ և կորած ընկերի մասին:

— Բարի օր քե, Ռաքէլ ապի. — յանկարծ խօսեց գիւղից եզր բերող Կարապետը:

— Ասծու բարին, Կարապետ ջան, բերէր Վայ ես քու արևին մատաղ լեմ, օր ու գշերա, անքուն աչքերս ջուր կտրուեց հլեշուել դէս ու դէն մտիկ տուի: Դէսն արա լծենք, Պետին էս ա եկաւ ոչ:

Նրանք սէլը լծեցին և ճանապարհ ընկան դէպի Լալի գիւղը:

Գ.

Պետին երկրորդ անգամ հեռանալով սայլից, ճանապարհ ընկաւ դէպի Սոմբալուի կողմերը: Եզր գտնելու յոյսը կտրած Պետին ճանապարհին այսպէս մտածեց.

— Մի տուն քիւլիաթս ընչով պըհեմ, բա դընամ Աբուաշի հրմար էլ պարտք անեմ, ըսկի արած պարտքս տուել չեմ, մնէլ որ անեմ, ո՛նց տամ, ո՛նց ազատւեմ... Թէ գալիս եմ մի բան անեմ, փեշակս չի, թէ չէ, հինգ թուման պարտքի տակ դեմ ընկնիլ, որ էլի մի թայ եզն առնեմ, ընէլ՝ մնջի մահա

կըլացուք չեմ պարտքի տակից դուս գամ... հը՞, անեմ, վա՛յ թէ...

Ինքն իրեն աքալիսի հարցմունքներ տալով, Պետին արդէն մթութեան մէջ բաւական ճանապարհ էր կտրել: Նա աչքը հեռուին կթեց, տեսաւ, որ այնտեղ մշմեղած կրակներ են երևում և շները կէտ-կէտ հաջում ու կլանչում են...

— Ե՛հ, ի՛նչ կլի, կլի, գլխիցս ձեռը դեմ վեր ունիլ՝ մտքինս անիլ, էլ ճար չը կայ: Աբուաշ եզս էլ ետ չի գալ. — ասաց, վճռեց մտքինն ու ճանապարհը շարունակեց, մօտեցաւ երեցող կրակներին, կուչ ու կուչ, շունչն իրեն քաշած, մտաւ անասունների փարախը և թուրքի դալից մի լաւ եզը դուրս ձգեց, պոչից պինդ բռնեց, սուսուփում՝ ձայնը փորը գցած, երկիւղից լքլքալով, եզան փորին ճիւղտի ծայրով բզտի տալով, քշեց դէպի Նիտեան: Գիշերն արդէն կէս էր:

— Լեզով քշեմ, թէ չէ կհասնեն փառչալամիշ կանեն. — ասում էր ինքն իրեն և եզն շտապով քշում ամայի դաշտերի միջով: — Պետին ամեն կերպ աշխատում էր եզն այնպիսի տեղերով տանել, որ միւս օրը հետքը չգտնեն:

Այն ժամանակ Ղազախի գաւառում դեռ ոյժն էր թագաւորում — ով ուժով էր, նա ապրում էր, պատիւ ունէր, ով չէ՝ Դոտի տակ կորչում էր:

Ղազախում գողութիւնն ու աւաղակութիւնը մի այնպիսի արհեստ էր դարձել թուրքերի համար (այժմ էլ պակաս չէ), որ ոչ մի թուրքի տղայ, մի

օր անգամ, առանց գողացած անասունի միս ուտելու չէր մնում. աւելի լաւ որ ասենք՝ թուրքն առանց գողութեան, աւաղակութեան, արիւնհեղութեան նամազ չէր անում: Թուրքերն այն ժամանակ աւելի ուժով էին, քան հայերը, որովհետեւ վերջիններս նախ շատ էին հալածուած և երկրորդ քիչ էին, բայց յետոյ շատացան Ղազախում և բացի դրանից, թուրքերն ռուսի գլխարկ տեսնելուց յետոյ, համեմատաբար զսպեցին իրենց անսանձութիւնը և կատաղի աղաները համարեա մի աստիճան նուազեցին...: Հայերը շատ թույլ և վախկոտ էին, որովհետեւ դեռ նախնական համբերող դրութեան մէջ էին, մէջները՝ բառիս բուն նշանակութեամբ մարդ չկար...: Խեղճերը հալածանքներ շատ էին կրել. մանաւանդ պարսկական թուրքերի հալածանքներից, բարբառոսութիւններից ճնշուած իրենց եսը կորցնելով, նոյն իսկ իրենց սեփական տան դրան առաջ անգամ, թուրքի որևէ «գետադ» (հասարակ տղայ), եթէ իրենց կնոջը հայհոյէր... էլ, ոչինչ չէին կարողանում պատասխանել. գիտէին, որ իսկոյն սրախողիող կամ գնդակահար կը ընկնեն գետին: Թուրքերը միշտ գողանում կամ հէնց օրը ճաշին ուժով խլում էին դաշտից երկրագործի արօրը քաշող եզները և ընդդիմացողին անխնայ ծեծում, մորթում և ունեցածը կողոպտում, տանում էին: Կային կէտ ու հատիկ քաջ հայեր, որոնք որսկանի դարանից գնդակներով խրատում էին

բազմաթիւ թուրքերի, բայց այնպիսիների թիւը գեռ քիչ էր...

Ահա այնպիսի մի վայրենի ժամանակ: Պետին գիշերը թուրքի եզն է փախցնում, որովհետեւ նա շատ հալածուելուց, համբերելուց և գողացած եզների պարտքը վճարելուց՝ բեզարել էր, համբերու թիւնն արդէն հասել էր կատկին: Եւ ճշմարիտ, երբ պղնձի տակը շատ կրակ ես անում, այն ժամանակ միայն ջուրը թափւում է. հային ևս հարկաւոր է շատ հալածել, որ նա մի բան անի...:

Պետին ուղիղ լուսածէգին հէնց հասաւ այժմեան Ղազախ քաղաքի մօտ, յանկարծ իւր ետևից՝ բլրի քամակից անյայտ անձերի սպառնացող ձայներ լսեց թուրքերէն լեզուով՝

—Ս. էրմանի, ա էրմանի:

—Վայ, բռնեցին. — երկիւղով շշնջաց Պետին, բայց եզան պոչը բաց չը թողեց, շարունակեց քրշել, որովհետեւ նա վաղուց ասել էր գողի խօսքը, թէ «գողութեան գնացողն էլ չպիտի մտածէ, թէ իր գլուխը սաղ կարո՞ղ է ետ բերել»:

—Ս. էրմանի, էօքիւզըմ հաճնա ափարեր սան, աադա, գաճմա, գաճմա, վուրդում, վուրդում. — հրացանաձգութեամբ սպառնում էին ձայները:

—Ես ասել եմ թէկուզ գիւլլատուր, գիւլլախորով էլ անեն, մտքինս անիլ դեմ, բոլ էր ինչ-զադար պարտք տըւի. — իրեն բռնի համարձակութիւն տալով ասում էր Պետին և արագ քշում, որպէս զի կարողանայ իրենց հանդին մօտեցնել՝

հարայ տալ գիւղացիներին օգնութեան հասնելու: Նա եզան հետ գլխապատառ ձորն ընկաւ:

Լոյսն արդէն ընկել էր: Քափ ու քրտինքում մտել էր Պետին, այնպէս որ կարծես հեղեղի տակ ընկած լինէր: Նրա տրեխներն ու պաճիճները վաղուց արդէն քրքրուել, ոտներից ընկել՝ կորել էին և աղքատի պճեղներից ու կոճերից քարի փայտի ու տատասկի ճղած, չանկուտած տեղերից արիւն էր հոսում: Առատ քրտինքն աչքերը կալել էր, բայց նա սրբելու ժամանակ չունէր, քշում էր հայ-հարա:

Բայց, մէկ էլ յանկարծ սարսափահար եզան պոչը ձեռից բաց թողեց ու արձանացած մնաց. նա տեսաւ, թէ ինչպէս թուրքերը թմբի քամակով՝ ուղիղ գծով վազելով եկան իր առաջը փակեցին:

—Ս. գող էրմանի, ուր ես տանըմ մեր եզը, խու չես ուզըմ էս սհաթին գիւլլախորով անենք քե. — ահարկու ձայնով գոռացին նրանք և տիրապետեցին եզանը: Պետին կարծես ցնորուած էր ձեացնում իրեն, այնպէս էր շփոթուել:

Վախկոտ Պետին զարմանալի էր, թէ յանկարծ ուրտեղից համարձակութիւն ստացաւ, որ վրէնկաւ եզան պոչից կրկին բռնեց և սկսեց պնդել թէ եզը չի գողացել, այլ իր սեփական կովի հորթն է: Երևի նա թուրքերին ճանաչեց, որ եզան տէրերը չեն...

Թուրքերն էլ երկար չը խօսեցին. նրանցից

մինը վրանհաւ հրացանին, բայց յանկարծ, կարծես մի ելէքտրական զօրութեամբ կաշկանդուեց՝ անշարժ մնաց իւր տեղում: Միւս թիւրքերն էլ նոյն դրութեան մէջ ընկան: Պետին, որքան ոյժը կը ներէր, գոռաց՝ երկու անգամ հարայ կանչեց...

Յանկարծ թուրքերի աչքը պէլացած մնաց մի անակնկալ և երկիւղահայեաց ձիաւորի վրայ, որը կարծես Պետինի ձայնից, և կամ գետնից բուստաւ նրանց առաջ:

Զիաւորը Լալի գիւղացի Տէր-Սարգիս քահանան էր, որից աւաղակ թուրքերն անգամ սարսափում էին...

Տէր-տէրը սեւթոյր ձին նստած, կէս թուրը փարաջի տակ կապած, փշտովը գօտիկը խրած, առաւօտեան ծէգին Դիւանբէգի գիւնատուեն էր գնում բողբոջու և արդարութիւն պահանջելու մի անիրաւութեան դէմ...: Նա Պետինի լքեալ ընդունին վրահասաւ և իւր խոժոռադէմ ահարկու հայեացքով նայեց թուրքերին, որոնք խսկոյն ճանաչեցին «Իլանին»: Այդպէս էին անուանում Տէր-Սարգսին իւր սոսկալի, սրտոտ բնաւորութեան համար:

— Ս.՝ Պետ, ագա ըռանդ-մռանդդ խի՞ ես թրուցրել. քնչ կայ, հը՞. — աչք-ուռնքով անելով, քամակը թուրքերին շրջելով և ձեռքերն աջ ու ձախ տատանելով հարցրեց քահանան. — էս քնչ եզն ա, քնչ թուրքեր են, ո՞րտեղից, ո՞րտեղ...

Դեռ խօսքերը չաւարտած՝ Պետին աղաղակեց.

— Վայ ես քու կարգիդ մատաղ տէր-տէր ջան,

էտ ո՞րտեղան ո՞րտեղ դու եկար անօրէնի թորփաղը մնացածիս կշտին, մգեար դու իմ պահապան հրեշտակն ի՞ր...

— Հը՞, քնչ կայ, ասա տենանք:

— Տէր-տէր ջան. — ասաց նա կամացուկ. — հայերէն խօսա, էս շները չ'իմանան, բանս ուրիշ թաւուր ա՝ եզն իմը չի, եզս էրէկ գշեր տարան, էս եզը գողացել եմ նրա փոխարէն տանըմ, էս շներն էլ, դու լաւ գիտաս, գողեր են, եզն իրանցը չի, ուզըմ են տէր կաղնիլ, քնչ ճար ու հնար գիդաս ինձ սըվրցըռու...

— Ագա, դրա հըմար ես քե կորցրել, վախիլ մի, քշի, քշի եզը հետներս տանենք Դիւանբէգի մօտ, ընդի եմ գնըմ, մի հնար կանեմ, եզը քուռն ա...

Թուրքերն ականածութեամբ մօտեցան Տէր-Սարգսին և կեղծ գանգատուեցին նրան, թէ եզն իրենցն է, հայը գողացել տանում է:

— Զուր տեղը ղալմաղալ միք անիլ, եզը ձերն ա, թէ ձերը չի, քշեցէք տանենք գիւանի մօտ, նա ինչպէս կը վճռի էնպէս էլ կանէք:

— Ս.՝ Պետ, քշի, եզը քուռն ա. — վստահ կերպով ասաց Տէր-Սարգիսը:

— Վայ ես քու պաշտըմ-պատարագին մատաղ, տէր-տէր ջան, քնչ բղէր լիլ իմ հալը, թէ որ քե Աստօծ չճըհըցնէր (չպատահեցնէր) ինձ...

Խօսելով և մեղմ վիճելով նրանք ամենքը գնացին Դիւանբէգ ու գիւնատուեն, ուր թուրքերն էլ գանգատուեցին, Պետին էլ:

Այդ այն ժամանակն էր, երբ Ղազախի և այլ գաւառների այժմեան դատաստանական-վարչական կազմակերպութիւնը չկար, այլ ամեն տեսակ վէճ ու գործ դատում կամ առանց դատողութեան իսկ, վճռում էր միայն Ռիւանբէգին, բայց վաճ ժողովրդին, եթէ Ռիւանբէգին մանաւանդ թուրք ազգից էր: — Հէնց նա ինքը գողերի ընկերն էր...

Պ.

Ռիւանբէգու դատարանը շատ անգամ փոփոխական էր. գտնւում էր թրքաբնակ գիւղում: Նա միւս տներից ոչնչով չէր զանազանւում, մի հասարակ, կեղտոտ և հոտած թուրքի տուն էր: Սրահի ու սենեակի մէջ՝ երկու կողմից ձգած էին երկայն ու նեղ թախտեր, որոնց գլխին նստում էր ինքը Ռիւանբէգին, իսկ մնացած տեղերում գանգատաւոր ամբօխը: Այդտեղ հազալ, թքել, դալեան ու չիբուխ քաշել, պպգել, պառկել... մինչև անգամ լաշը քորել... և փափախը քթուել... մի խօսքով ամեն անքաղաքավարութիւն կարելի էր անել: Սրահի սիւններից գանգատաւորների շատ ձիեր կային կապոտած: Տանից մի քիչ հեռու, խոտերի մէջ հաւաքուել էին մորուսներն ու եղունգները կարմիր հինալ կամ, ինչպէս գիւղացին է ասում՝ «խինալ» դրած և մորուսները հաջատեղում կարմրացրած թուրքեր: Նրանցից ոմանք պորտների վրայ, խմբից հեռու՝ թափուել էին դաշտում. միւս-

ները Ռիւանբէգու հետ՝ եասաուլների հսկողութեան տակ մի շրջան էին կազմել նստոտել այնտեղ. Ռիւանբէգու կողքին նստոտած էին աւելի ծերերը, աղալարները կամ պարզն ասել՝ նրա կաշառատու, գող, գործակատար մարդիկը, որոնք զալեաներն ու չիբուխները բռնած, պտուկները բերանները դրած՝ մորուսները փայփայելով, ծուխ արտաշնչելով, զլղղաբացնում էին: Միքանիսն էլ չիբուխները քաշելով, անկարգ և լայնաբաց կլտափներով յորանջում էին...

Իսկ Ռիւանբէգին, որն իւր մաւի, ափերքը կարմիր ու թանկագին կապալով զանազանւում էր միւսներից, կողքի վրայ հպարտութեամբ պառկած, բեխերը սրելով—սղալելով խորհուրդ էր անում այն քաւթաւ թուրքերի հետ և հէնց թինկը տուած էլ վճիռ կայացնում: Գործի, բողոքի վճիռ տալն այդ ժամանակուայ տգէտ դատաւորի համար շատ հեշտ էր: Նա առանց հարց ու փորձի, առանց քննութեան, շատ անգամ բողոքող կողմերին ուղղակի առաջարկում էր երգուել և ո՛վ ախորժակով երգւում էր, նա արդար էր և ազատ ամենաանիրաւ գործի մէջ անգամ...

Այդտեղ գողացուած եզը ո՛չ թուրքերինն էր և ո՛չ Պետինինը. ոյժ, լեզու էր հարկաւոր միայն, իսկ Տէր-Սարգիսն այնտեղ էր և իր հնարագիտութեան հրաշքը ցոյց էր տալու թուրքերին:

Թուրքերն աւազակներ էին. նրանք հեռուից նկատելով, որ մենակ հայը՝ Պետին երկիւղով եզը

քշում է, ուզում էին խորամանկութեամբ տիրապետել և նրան ահ տալով՝ ձեռքիցը խլել—գողից գողանալ: Շատ բողոքողներ կային Դիւանբէգու առաջ կանգնած բացի Պետինից:

Բողոքատուների գործերի վճիռները հետզհետէ վերջանում էին և հերթը հասնում էր եզան մազալու գողութեան գործին:

Վերջապէս հասաւ գործի քննութեան ընթացք: Այդտեղ իբրև երդմնեցուցիչ արդէն կանգնած էին հայ և մահմետական դաւանութեան ներկայացուցիչները՝ Տէր-Սարգիսն ու գլուխը սպիտակ չալմայով փաթաթած մոլլէն:

Դիւանբէգին մօտ կանչեց թուրքերին և առաջարկեց երդուել:

— Դիւանբէգին սաղ լի, թող հայը երդուի, մենք ձեռք կքաշենք եզնից:

Թուրքերը հաւատացած լինելով, որ քրիստոնեան սուտ երդում չի ուտիլ, Պետինին երդում առաջարկեցին: Պետին տատանւում, դժուարանում էր երդուել:

— Տէր-տէր ջան, տէր-տէր, մի ղրաղ քաշուի, բան եմ ասում.— կամացուկ ձայնով Տէր-Սարգիսն ղրաղ կանչեց և առանձին ասաց նրան:

— Կարգիդ մատաղ...

— Ասա, որդի, ասա:

— Տէր-տէր ջան, քե էլա այեան (յայտնի), Ասծուն էլ, որ էս եզն իմը չի, համա ի՞նչ արած, բան ա, ընկել եմ, պէտք ա դուս գամ. հմի թէ

որդըմ եմ ուտըմ, Ասծուց վախըմ եմ, թէ չեմ ուտըմ, ահ եմ անըմ, որ թուրքերը եզը տանեն, անըմս գող վեր անեն (հրատարակեն) ու վրես ծրծաղեն էլ թէ՝ «հայիցը եզը խլեցինք. ո՞նց անեմ, հը՞. Ասծուց վախըմ եմ, մեղք խու չի. աւետարանըմն ի՞նչ ա գրած...»

— Ադա եզն ումնից ես գողացել:

— Սկանդարի տղերանցից, էն գող աւազակներից:

— Դէ էլ խօսալ մի, երդըմ կե:

— Տէր-տէր ջան, գեանի աւետարանը խու վնաս չի տալ ինձ:

Չէ, չէ, աւետարանըմը գրած ա, թէ «գողից, աւազակից գողանալը մեղք չի». — ասաց քահանան:

— Տէր-տէր ջան, դէ էտ ա, որ ասըմ ես՝ որդըմ դեմ ուտիլ, ամա Ասծու ահը սրտըմս ա...

— Այ տղայ, գիժ մի լիլ, քե խու խաչ ու աւետարանով չեմ երդըմ տալու, որ Աստօծ պատըժի:

— Բա ընչով, տէր-տէր ջան:

— Ջրբըմս (գրպանումս) մի հին օրացոյց կայ, ընդով դեմ երդուացնիլ. դու քանի ջանըմդ ջան կայ, պի՞նդ երդըմ կե, վախես ոչ:

— Հա, հա, կարգիդ մատաղ, հէնց արա մեղքի տակ չընկնեմ:

— Ադա, էս եաբանի դիւզըմը մեղքն ի՞նչ ա շինըմ, մեղքը գեղըմն ա լըմ: Արի, վախես ոչ, դօշդ՝ կուրծքդ դէմ արա, տալի ճեպուի, քե կրակը գցի, ասա որ եզը քու կովիցն ա ծընւել. ամա

աշխատի մին վախելով չ'երգուես, մ'նէլ՝ երոր
օրացուցը հանեմ, չը ծըծաղես. քե լաւ պըհի. գե-
ղենաս, որ ըսկի մեղք չկայ:

— Այլէ, տէր-տէր ջան. դու ինձ ասա, թէ
մեղք չկայ, հէնց որդըմ ուտեմ, որ երկինքն ու
գետինքը տեղըհան լեն, ժաժ գան:

Պետին հագիւ համոզուեց, սրտապնդեց ու Տէր-
Սարգսի հետ գնաց վստահութեամբ Դիւանբէգու
առաջ կանգնեց:

— Անունդ քնչ ա. — հարցրեց Դիւանբէգին:

— Աղէն սաղ լի, անըմս, հեռի քու սուրբ
յարգիցը, Պետի ա:

— Եզը, դրուստն ասա, քունն ամ, թէ սրանցը:

— Պա, աղէն սաղ լի, էտ քնչ ես ասըմ. եզը
իմ կովիցն ա ծընւել, ոնց կ'լի դրանցը:

— Որդըմ կուտես:

— Որդըմ էլ կուտեմ, հլա քարեր կը խտտեմ...

— Աաբուլ էք, որ հալը երգուի, եզնից դուք
ձեռը քաշէք. — Պետին հակառակորդներին կրկին
անգամ հարցրեց Դիւանբէգին:

— Աաբուլ ենք, հրաման քե, աղայ. — ասա-
ցին գողերը:

— Ա՛ քեշիշ, դէ երդըմ տուր:

— Մուլան զուրանը ձեռքին մնաց կանգնած
Պետին աջ կողմը: Տէր-Սարգիսը մօրուսը փալփալեց,
ձեռը խորը գրպանը տարաւ, հանեց օրացուցը,
թաշկինակի մէջ փաթթեց, դրեց կանաչ խոտի վրայ:

— Էս քնչ պատիկ աւետարան ա. — մոլլէն ծա-
ծուկ փնթփնթաց իւր մօնթերից մէկի հետ:

— Դրանց աւետարանը ես էլ եմ տեսել, ամա
դա շատ փոքր ա. — պատասխանեց մօնթը...

Կասկածող մոլլէն դարձաւ Տէր-Սարգսին.

— Ա՛ քեշիշ, դա աւետարան ամ:

— Հա,

— Ես ձեր աւետարանը մեծ եմ տեսել, ինչի՞
ա տհենց պատիկացել:

— Ա՛ մոլլա, դրուստ ես ասըմ, մեր աւետա-
րանը մեծ ա, ամա պէտք ա գիտենաս, որ քու տե-
հածը մարդի աւետարան ա լել, իսկ սա՝ եզան ա-
ւետարան ա:

— Հա.... — պատասխանեց մոլլէն:

— Ա՛ դա, մօտ արի, Պետի. — ազգու կերպով
դարձաւ հային:

— Դրո՛ւստ կաղնի, ձեռք օրացուցի վրայ դիր.

Ասա — էս օրացուցի անըմով որդըմ եմ ուտըմ.
սրա զօրութիւնն իմ տունը քանդի, իմ որդիքը կո-
տորի, սա իմ գլխին երկնքիցը կրակ թափի... թէ-
որ՝ էս եզն իմը լի:

— Ասա ամմէն:

Պետին Ասծու ահը սրտիցը հանած, ձեռքը
դրեց եզան աւետարանի վրայ և սկսեց արագ-արագ
կրկնել տէր-հօր ասածը:

Թուրքերից մինը տեսնելով հայի եռանդուն
և խիստ երգուիլը, մօտեցաւ, ձեռքով հրեց նրա
կրծքին և ասաց.

—Ա՛յ տղայ, ա՛ հայ, բո՛ւ ա բո՛ւ, ի սէր Ալ-
լահի, մեղք ես, մի եղան հըմար էղղադար պինդ-
պինդ մի երդուիլ...

Պետին այդ հրաշքով կրկին եղան տէր դար-
ձաւ: Նա կենդանու պոչից բռնեց ու քշեց դէպի
Լալի գիւղը:

Թ Ե Լ Լ ՈՒ Յ Ա Ր Ս Ը

Ա.

Համզի սարի գլխին, մի հարթ և կանաչ տեղ
Ղաղախի Խաչթառակ գիւղացիք եայլաղ էին դրել:
Ցերեկով տեսարանն զմայլելի և աներկիւղ էր եայ-
լաղցիների համար. գիշերով մանաւանդ, երբ լու-
սին չէր լինում, սառն երկիւղի մէջ էր ամենբան:
Ղաղախի սարերում և անտառներում թուրք գո-
ղերն ու աւազակներն ազատ շրջում էին...

Ամարային մի խաւար ու գէշ գիշեր եայլաղ-
ցիները կովուկիթը վերջացրել՝ դառը քնոց էին մը-
տել և ննջում էին խաղաղ: Բոլոր կրակներն ան-
թէղուած էին վրաններում, միայն այս և այն փա-
րախի կիսանթէղ կրակի շեղջի հուրքը յաճախ վեր-
ցոյւնով, մշմեղած, մեղմ և թուլագոյն լուսաւո-
րում էր օջախի չորս բոլորը, ուր հեռուից հագիւ
նկատում էին մի-մի հասարակ քէչայով կամ կար-
պետով ծածկուած հովիւները և նրանց շուրջը՝ որո-
ճող հօտը: Օբի վրայ գիշերային խաղաղութիւն էր
տիրում առժամանակ: Երկինքը մուլ, սասող բո-
լորովին չէր նշմարւում: Մոլորակ լուսինը միայն,

սևական ամպերի տակից յաճախակի, կարծես շփոթուած, դուրս էր նայում, պլէքում, ծկրակում, թույլ և աղօտ շողալոյս էր գցում երկրի վրայ, փոքր ինչ տեսանելի էր անում մեծամեծ առարկաները՝ տախտերն ու անտառը և սրագագաթ լեռներն ու խորունկ ձորերը ու անյայտանում, կրկին երևում, թաքնւում և մերթ ստուար ամպերի տակ կորչելով՝ մթութեան խաւարով ծածկում և անհետացնում էր բնութեան գեղեցիկ և ազատաբնակ տեսարանները։ Այդպէս լուսինն էր կրկնակի մոլորուել երկնքի և երկրի զատարկ տարածութեան մէջ, իսկ հեռու հիւսիսում, եայլաղի խաւար հորիզոնի ետև՝ կարմրախառն ամպերի միջից փշրող կայծակների արագաթուիչ լոյսը՝ հուրհրատին տալով, առաջնորդում էր շառաչնաձայն հեղեղ անձրևի ողողող հոսանքին գէպի հարաւ արևմուտք և նրա սառը քամու շօրշօփը, կայծական զօրութիւնից կարծես, եայլաղ էր հասել, ուր սառսուռ կերպով շոյում էր թեթև առարկաներին և լռած բոյսերի տերևներին։ Վրանների արանքներում փշշալով նիստ տուած՝ քուն էին մտել՝ տաւար, գոմէշ, հորթ ու ձագ և մի քիչ հեռու նրանցից՝ ջուկն ու երամակը փարախներում որոճում, շնչում էին հանդարտ։ Հովուական սրինգն ու պրկուն, երգը, խաղն ու պարը վաղուց էր դադարել։ Օրից մի քիչ հեռու՝ Գիւռ-քարի ականջում, Ծլլանի վտանգաւոր ձորի բերանում թողած էր Խաչթառակ գիւղի երբեմն հարուստ, ինչպէս ասում

են, «դովլաթի տէր» Քամալանց վրանը կէնտ ու առանձնացած հարևաններից, որտեղ գիշերուայ այդ պահուն մի անանթէղ, և մշմեղած օջախ վառւում-մարում էր շարունակ։

Առակայծող կրակի լոյսի դիմաց՝ վրանի շէմքում ձողից բռնած, արձանացած կանգնել էր մի ջահիլ հարսը, որի գեղեցիկ կազմուածքն ու տեսքը, նոյն իսկ կայծակի բոպէական լոյսի միջոցին, զմայլեցնում էր տեսնողին։ Նա իւր արձանացած դրութեան մէջ կարծես գիւթական ազդեցութիւնից կախարդուել էր։ Այդ արթուն կինը, Ղազարի Լալի գիւղացի Տէր-Սարգիս քահանայի քոյր Թէլլուն էր և Խաչթառակ գիւղի Քամալանց օջախի հարստութիւնը պահպանող, ղեկավարող և գիշերային այդ պահուն արթուն հսկողն էր եայլաղում։ Գեղձկուհին յենուած վրանի սիւնի վրայ, սառնհայեացքով, շունչն իրեն քաշած, ականջ էր դրել մի բանի։ Նրա հայեացքը տեսնողի վրայ սառը ձիւն էր մաղում. վախ, սարսափ էր տիրում թուլասիրտ ոգիներին, բայց գեղջկուհին յայտնի չէ՝ վախենում էր մի բանից, թէ՛ արհամարհում էր նրան, որովհետև երբեմն շշնջում և երբեմն արհամարհանք էր արտայայտում նրա աներկիւղ ու գեղեցիկ դէմքը։ Այն միջոցին, խոր ձորի կողմը, հօտապահ հաւատարիմ շները չարագուշակ կէնտհաջներով, գայլանման ոռնոցներով ջահիլ հարսի սիրտը հետզհետէ մի ներքին տանջող յուզմունքի ու կռուի մէջ էին դնում։ Թէլլուն վաղուց արդէն սարսափահար ե-

րազներ էր տեսել, բայց ահաւոր մտածման մէջ մոռացել էր զարթեցնել իւր ամուսնուն և ու վտանգը, երկիւղը կրկնապատկուում, մօտենում էր...

Մի խումբ շներ էլ յանկարծ ձորը թափուեցին և աղեկտուր, խռնուած ձայներով հաջոց սկսեցին, այնպէս, որ կարծես նրանք ուզում էին կոտորուել, բայց վտանգը ձորից դուրս չը թողնել: Մարդու վրայ աննկարագրելի սարսափ էր ազդում, մանաւանդ, երբ շները ձայները մեղմացնում և երբեմն յանկարծակի կտրում, ապա կէնտահաջ տալով, ձորին մօտենալով, անյայտ անձերից հարուած էին ստանում, կլանչում, ետ փախչում ու ծմրում... Շները ձայնի այդ տեսակ արտայայտութիւններով կարծես ուզում էին իրենց քնած տիրոջն արթնացնել, յայտնել մօտեցող վտանգը:

— Ը, սրանք գողեր են. — շշնջաց գեղջիւհին և կամաց-կամաց դարձաւ, ձեռքով շարժեց քնած ամուսնուն և կասկածախառն ձայնով սկսեց զարթեցնել նրան:

— Մարդիրոս, Մարդիրոս, էհէյ, տօ մանրմ չէս, էհէյ...

— Ը. — անկողնի մէջ շուռ ու մուռ գալով պատասխանեց Մարտիրոսը, բայց, կարծես երազի մէջ լինէր:

Թէլլուն կրկին ականջ դրեց դէպի ձորի կողմը. շները հաջոցը շարունակում էին ահուելի ձայներով:

— Եհէյ, տօ, վիի, ա, մանրմ չէս...

— Հը... վալիէ. — ասաց նա և կրկին խռմփացրեց:

Թէլլուն մարդու ծուլութեան մասին սաստիկ նեղանում էր. նրա բնաւորութիւնն անսահման կերպով կրակուող, բորբոքուող էր, այն ինչ Մարտիրոսինը դանդաղ և թույլ: Կինը սաստիկ նեղանում էր, որ նա միայն «հը» է անում ու քնում:

— Մարդիրոս, Մարդիրոս... էհէյ... վիի, ձեզ մտաղ եմ, էս տունը չքանդուածին որ մորթես էլ, մանալ չի: Ա, մի օյեաղացիր է: Վիի... Մարդիրոս... — բարկացկոտութեամբ ձայնը զօրեղացրեց Թէլլուն:

— Հը, հը. թնչ ա. — կնոջ տարօրինակ և խորհրդաւոր ձայնից երկիւղած, սարսափահար վեր թռաւ քնաթաթախ Մարտիրոսը և շփոթուեց: Նրա աչքերը մնացին մի քիչ յառած. նա կարծում էր, թէ երազ է այն, բայց շների մօտալուտ ձայնն իմանալով, սթափուեց, միայն ոչինչ չխօսեց:

— Ա. քու տունը չքանդուի, բա տղամարդ ես, ապրանքի, դովլաթի տէր ես, տհենց խորը ոնց ես քնել, բալի թէ ես-էլ եմ քե պէս քնած, չոլի, եաբանի տեղ ա. վայ թէ բէյլափիլ (յանկարծ) վրայ տուին փախցրին ինձ, թնչ կասեն խալիւր. պէտք ա ասեն թէ՛ կնիկը Մարդիրոսի ծոցիցը հանել են. բա նամուսը՞դ: Վայ իմ գլխին, վայ. ես էլ գշերը հանդարդ պէտք ա քնեմ, թէ էս ա կողքիս տղամարդ կայ էլի. — Թէլլուն կոկորդային ձայնով շարունակում էր նախատել մարդուն, բայց ուշքը

ձորի կողմն էր միշտ: Մարտիրոսն արգարացի գըտնելով կնոջ բողոքն այն դէպքում, պատասխանեց նրան իւր բնաւորութեան յատուկ ձայնով ու եղանակով.

— Թէլլու ջան, դու գիշըմ չեմ, որ ես օյեճղ եմ լըմ (արթուն եմ). էս դոնըմ տկարութիւնս քնով ա գցել.... — ուզում էր արդարանալ:

— Մի զոյա էլ որ թրատած լեն, էս թաւուր վախտը կը կենդանանամ... անի, թնչ անեմ, որ գլխինս փափախ չի, լսջակ ա. թնչ անեմ, որ Աստօծ ինձ տղամարդ չի ստեղծել... ճքճքորիկ դալով ասաց նեղսիրտ գեղջկուհին և կրկին գնաց վըրանի շէմքը:

— Ա', մի ասա տենանք, թնչ ա լել քե. բալի բան ես բրաւուրդ արել:

— Ի՞նչ ասեմ, թնչ ասեմ, որ հլա քնըկոլու, փշեշիկ նստած աչքերդ հղաղըմ ես բեխի պէս: Սիրտս պատուըմ ա. վե՛ կաց, ըրիսովդ ջուր տու, լեղ արա, շորերդ կեց, ինձ ջին-ջին մի անիլ...

— Ա', թնչ կայ, ասա տենամ էլի. — վախկոտ ձայնով ասաց Մարտիրոսը, թէև արդէն գլխի էր ընկել: Թէլլուն տեսնելով որ մարդուն քունը թըմբեցրել է և նա միայն անկողնի մէջ նստած տեղից է պատասխանում, առաւ ջուրն և իւր ձեռով նրա երեսին ձօփ տուեց: Մարտիրոսը շորերը հագաւ:

— Պրծա՛ր:

— Հա՛:

— Ծները կալանչ-կալանչ գալով Ծլանի ձորի վրայ գլխովերեցին, ձորի բերանը պուկըմ են, մի ձէն տու տենանք թնչ կայ, թնչ լան. հաջոցը խելի վախտ ա կտրւել ա, հըւատա ըռինին զատ գըցեցին. ոնցոր ըրե՛րմ ա՛ գոյեր են, ամա անօրէնին խաբնութենով բէյղափիլ վրայ են տալու դագի վրայ: Լեղ արա. ըրիւղանց մի դուս գալ, չուխէդ ուսդ գցի. — ասաց Թէլլուն աւելի կամաց ձայնով քան առաջ, որովհետև այժմ աւելի երկիւղալի էր դրութիւնը: Ծները հեռացել ձայները կրտրել էին, բայց ետ չէին եկել դեռ: Մարտիրոսն ահից պապանձուած, տեղից մի քայլ առաջ գալով, ձորի կողմում մի շուոց լսեց և մնաց սառած: Նա այնքան վտանգից չէր վախենում, որքան իր կնոջ վստահութիւնից և անձը տուր չտալու կրակոտ բնաւորութիւնից: Նա վախենում էր, որ կինն ընդդիմանայ աւագակներին, իսկ նրանք հակառակ դէպքում մտնեն վրանը և քնած բազմաթիւ մանուկներին կոտորեն: Մարտիրոսի սիրտն արդէն թուլացել էր և փոխանակ իրեն զօրացնելու, իրեն անձին խաբելու, հազիւ լսելի ձայնով սկըսեց անահի զաւակ գեղջկուհուն մեղմացնել, խաբել...

— Թէլլու, ջահիլ ես, սիրտդ ան ա ընկել, շներն իրանց շնութիւնն անըմ են, հաջում են, վախիլ մի, ոնչիչ չկայ. էրազով ընկած վեր ես կացել շների ձէնն իմացել, հէնց գիշըմ ես թէ ձորերն աւագակներով լցուել են:

—Այ մարդ, բա շներն ինչք վրայ են տհենց թիւնդ հաջրմ:

—Կուզը (ոգնի), գազան, զատ գտած կընեն:

—Վե՛ր... ա՛, ես խոտ ըրածող չեմ, կնիկ եմ... Հէնց այդ խօսքն տսելուն պէս շները խմբով աւելի մօտիկից մի լալօշ սկսեցին:

—Ե՛հէյ, լաւ անկաճ դի, տէս կզնահաջ ա՛, տես ջահիլ եմ, էրա՛գով եմ ընկել:

—Թէլլու, կամաց խօսայ. — շուտ-շուտ կրկնում էր Մարտիրոսն ու կամաց, շունչն իրեն քաշած ականջ դնում...

Մարտիրոսը քսան տարուայ նախրջի ու հովուութիւն արած մարդ էր, նա շատ լաւ ճանաչում էր շների մարդու վրայ հաջելու եղանակն էլ, գազանի վրայ հաջելունն էլ, բայց ուզում էր կնոջ անհանգստութիւնը մեղմացնել:

—Թէլլու, գազանահաջ ա, — բայց դրանով ընդհակառակը նրան աւելի էր բորբոքում:

—Այ մարդ, թէ գազանահաջ ա, բա էլ խի՞ ես ձէնդ փորդ գցած խօսում... ա՛ մարդ, դու արի ինձ ըեխի տեղ մի՛ դնիլ, էրկու սըհաթ ա անկաճ եմ դրել, ձորըմը մի բան կայ, ձորըմը մարդիկ դեն լիլ. նրանք ըրե՛լմ ա ծովիանը չիս տալիս ինձ բը՛ւուրդ արին դագի շէմքումը, ըրե՛լմ ա խորհուրդ ես անըմ, թէ՛ ո՛նց, ո՛ր ղօլից վրայտան մեղ...

Վրանների միւս կողմը մի խումբ շներ էլ սկսեցին աղեկտուր հաջել. այնտեղից մի ձիաւոր

ձին ետ թեքեց և շների առաջ թմփթըմփալէ փախցրեց դէպի ձորը:

—Տեհա՛ր. դա եկաւ աչքն ածեց (դիտեց), թէ ո՛ր ղօլից վրատան, որ լաւ լի:

Ձորի բերանում մի շուն շատ բարձր կլանչեց, և, ինչպէս լսուեց, ընկաւ գետին:

—Վա՛շ, տուին, սպանեցին շանս, դաչաղնի են, —ասաց Մարտիրոսը և վերջապէս կնոջ հետ մաձայնեց:

—Դէ հմի դո՛ւս արի, ձէն տու՛ չոբաններին կանչի, շներին հը՛սհըս արա, որ սիրտ առնեն, սուս մի՛ կենալ, սիրտս ճաքեց քու անգեալութենից:

—Թէլլու ջան, ձէնդ քե՛ քաշի, բցրացնիլ մի՛, կամաց...

—Ել խրատի վախտ չի, ձորըմը եաղի կայ, ապրանքնիս քշիլ դեն, տղամարդ ես՝ նամուս, ղա՛յրաթ, սիրտ ունեցի. կնիկ մի՛ դառնալ...

Մարտիրոսի ոտները դող էր ընկել երկիւղից. նա լաւ գիտէր, որ եկողները, եթէ աւագակներ լինեն, առանց արիւնի յետ չեն գնալու. գիտէր, որ Թէլլուն նրանց դէմ համարձակ կուռի է դուրս գալու: Ուստի չէր ուզում վրանից դուրս գալ: Նա աշխատում էր կնոջը մի կերպ մեղմացնել, որ վրանից դուրս չգնայ, բայց այդ չեղաւ և մարդը խղճալի ասաց.

—Հա՛, ո՛նց անեմ Թէլլու, շատ էլ տղամարդ եմ. տրաքիչ որ չունեմ. առանց եարաղ-ասպաբի թնչ անեմ էս կէս գիշերին, դու ուզըմ ես ինձ

սպանել տաս, ես գիշամ.— ասաց Մարտիրոսն և վախկոտութեամբ հազիւ գլուխը վրանի շեմքից հանեց ու երկու անգամ բարձրաձայն աղաղակեց, սուլեց թէ չէ՝ օրի հարիւրաւոր շները բոլորը միասին լալօշ արին:

— Սո՛ւս, անգաճ դի:

Մարդ ու կին շունչներն իրենց քաշած լուցին:

— Թէլլու, Ալաբաշի ձէնը ճնանչեցի, իստակ ղաջաղնի դեն լիլ. կրակը հանգցրո՛ւ, լուսին-հետ թըւանքով կտան.— շնչախօս ձայնով ասաց նա և ԼԵԼԸՔալով չոքեց դագի շեմքում:

— Վ. խցա՛ր, ա՛ թուլասիրտ:

— Թէլլու, վախն ա՛մօթ չի էս կէս գշերին...

— Վ. ա՛յ, վ. ա՛յ. ա՛ տնաքանդ ոչ, տղամարդի սիրտ չես ունեցել. ափսո՛ւս փափախ, որ գլխիդ ա. էս լնչակը պէտքա քո՛ւ գլխին լի, ամա թնչ աւնեմ, որ Աստօճ ինձ էգ ա ստեղծել. . . վի՛ր, ա՛ հայ, սիրտդ խի՛ ես ահ գցել, մնացել մոլորուած, Աստօճ հեռու տանի, որ ղաջաղնի լեն, հու աչքս բաց դովլաթս նրանց չեմ տալու... մարդի դովլաթ որ ձեռիցը խլեն, ինքը սաղ մերմա թնչ անի...

— Քու հրօղպէր Խաչաւորն էլ չէր տալի կովը, տեհար ինչ արի՛ն. գերեզմանն թնչ տարաւ, լաւն էն ա, որ տանիցը դո՛ւս չըգաս...

Հիմա էլ այդ կերպ սկսեց համոզել կնոջը, որ թշնամու յարձակուած ժամանակ վրանից դուրս չգայ, բայց նա պատասխանեց.

— Խաչաւորը գերեզմանը զատ չը տարաւ, ամա ըշխարիս մէջ մի անըմ թողեց.— ասաց Թէլլուն և սրտոտ ու հպարտութեամբ դուրս եկաւ վրանից:

— Թէլլու, կաց, կաց, դո՛ւս մի լիլ...: Կինը տկանջ չը դնելով նրան, հեռացաւ դէպի ձորի կողմը, մթութեան մէջ տկանջ դրեց և մի քանի անգամ շներին շվացրեց: Շներից մինը, երեխնկատելով տիրոջը, ձորի կողմից յանկարծ կլանչեց և արագաթռիչ ոստիւնով ցատկեց դէպի նա, ծըմբալով ոտներովն ու փեշերովը փաթաթուեց և կրկին կլանչեց, ընկաւ մութ ձորը:

Հաւատարիմ կենդանին իւր ձայնի զանազան տեսակ արտայայտութիւններով, շարժմունքներով կարծես հասկացնում էր Թէլլուին, թէ պատրաստուիր կռուելու թշնամու դէմ, որ շուտով յարձակուելու է վրադ: Թէլլու հարսն էլի արձանացած տկանջ էր դնում, շունը կրկին հեծկտալով, ծմբալով դիպաւ նրան: Թէլլուի տկանջին հասնող ձայններն իրար ասում էին.

— Խնչ անենք, ետ դառնանք:

— Խնչպէս ետ դառնանք, բա որ ետևներիցն հասնեն:

— Բա թնչպէս անենք:

— Մտնենք օրէն:

— Ետո՛յ:

— Զին դո՛ւս քաշենք էլի՞սա ցողիցա՞ս

— Վ. ա՛յ թէ ճնանչեն մեգ: մոյթով մ զգմայաղ

...մայթով ցմայա ու բոցբոցալ ըմամով մա10յա՛

—Է՛հ, էս մթնըմն աչքնին աղաքները տենըմ
ա՛, ո՛նց դէն ճնանչիլ:

—Տղէք, ես ասըմ եմ ձին Մարդիրոսից բա-
րեկամութենով ուզենք, թնչ կասէք:

—Դրա վախտն անց կացաւ, էտ վաղ գինք
անիլ, իրեք սՀաթ կլի, մեզ բրաւուրդ են արել,¹¹
խաթրով ուզենք թէ բարեկամութենով, կնիկը աղ-
պօրը՝ «Իլան» տէր Սարգսին Խաբար ա տալու՝ թէ
մենք գող ենք եկել նրանց վրայ...

—Խնչ կլի, կլի, վրատանք, մութն ա, մեզ
տեհալ, ճնանչիլ չեն:

—Դէ որ տՀենց ա, խօսաք ոչ, ձէններս կը
ճնանչեն. դոստ մարդիկ են...

Գեղջկուհին դարձաւ իր ամուսնուն և կամաց
ասաց.

—Հմի մացար, որ հաստատ ղաչաղնին են, ամա
մեզ ճնանչ են, մըլորուել են, չեն գիշըմ թնչ
անեն: Զէններս լսել՝ դուրիշ են տուել (կանգ են
առել), որ քնենք թէ չէ՝ բէյղափիլ վրատան.
ըրևըմ ա, մնին ղրկել են օբի վրայ ծկրակիլու, որ
շները ճօթուուել են (բաժանուել են եկու խմբի):
Մուրին ու Չովուրը Թուլենոնց հետ Գիւռ-Քարիցը
հեռանըմ չեն... Դու վնգ տու չորաններին իմաց
արա, մի թւանք ճարի, ես համ աչքով պըհեմ ձո-
րը, համ օբաւորին զարթնացնեմ, դէ հա, լեղ արա:

Մարտիրոսը սարսափահար վազեց դէպի փա-
րախները և իսկոյն ետ դարձաւ, իսկ Թէլլուն իր
հարևան կանանց զարթեցրեց ու սկսեց խրախու-

սել, քաջալերել նրանց, որ կռուի ժամանակ չը
փախչեն:

—Ա՛, կնանիք, մեզ վրայ ղաչաղնի են գալու,
չը լեմ չիմանամ, թէ փախչէք՝ էլ ձեռիցս պըծնիլ
չէք. դժարն էն ա, որ մեզ հասնեն, կռիւը որ
սկսի, ես նրանցից վախողը չեմ, ձեռքներդ մի մի
դըգնակ առէք՝ քամակս պըհեցէք, վախէք ոչ...

—Վնյ, վնյ-վնյ, Թէլլու ջան, մենք թուր-
քերի ղաքին կաղնող ենք որ..., — ասացին լքեալ
ոգիները:

—Ա՛, քաւթառ կնանիք, թանրսպսն ուտե-
լիս օխտը մատերնիդ էլ բերաննիդ էք կոխըմ. ձեզ
թնչ դեն անիլ, ձեզ հըմար հու չեն գալի նրանք.
ապրանք տանիլու են գալի...

Օբաւորները միանուագ երազահար վեր կա-
ցան անկողիններից. ահ, երկիւղ, տատամսութիւն,
լքեալ յուսահատութիւնը տիրեց ամենին: Շատերը
մերկ, բոբիկ, շապկանց, երեխանց կուռը բռնած,
ծնկները թուլացած, սկսեցին փախուստ տալ դէպի
փոս ու եառանդները, միւսներն անասունների ա-
րանքներում թագնուեցան... Անկարագրելի եր-
կիւղը ու լքութիւնն աւելանում էր մանաւանդ,
երբ շները ոռնում ու թաթաջհար*) էին գալիս:

*) Ծեծուելով և ոռնելով գետինը ճանկատելով
հաջում էին:

Բ.

Եկողները Ղազախի գեօլջալլուեցի ոտից ցրդ-
լուխ ասիական զէնքերով զինուած աւազակներ
էին, որոնց ընկերներից մինը սերահարուելով մի
հարուստ և գող աղալարի աղջկայ վրայ, նրա ծնող-
ների կամքին հակառակ, աւազակ ընկերների օգ-
նութեամբ աղջկանը ջրի ճանապարհից փախցրել
էր։ Աղջկայ հայր աւազակապետ աղալարը՝ նոյնպէս
զինելով իւր կտրիճ աւազակախումբը, փախցնող-
ների ետեից էր ձգել։ Նրանք, կատաղաբար փրնա-
ռում էին փախցնողներին և վաճ նրանց, եթէ
հասնէին, սրախողխող պիտի անէին։ Առևանգող-
ները հալածողներից ազատուելու համար, այս և
այն օրում միքանի մարդկանց վիզ հատելով, լաւ
լաւ ձիեր էին դուրս քաշել։ մի ձի էր պակաս
միայն, այն էլ Խաչթառակ գիւղի Քամալանց իլիից՝
ջոկից պիտի տանէին։

Փախստականները Քամալանց ձին տանելուց
յետոյ՝ մի նոր թշնամի էլ էին ստեղծում իրենց
համար։ Վերջին հալածողը Թէլլու հարսի եղբայր
քաջ տէր-Սարգիսն էր, որն այն ժամանակ իւր
շրջակայ գիւղերի հայ ժողովրդի պաշտպանն էր
ամենալուտանգաւոր տեղերում անգամ։ Նա ունէր
և՛ ֆիզիքական և՛ խօսքի ոյժ. ամեն մի աւազա-
կապետ ո՛չ միայն ճանաչում էր «Իլանին» և դո-
ղում նրա անունից, այլ և՛ ճանաչում և՛ յարգում
էր նրան։

Այդպէս և այն ձի դուրս քաշելու մտադրուած
աւազակները, որոնք յայտնի կերպով յարձակում
գործել չէին համարձակում, աշխատում էին ծպտի
կերպով առանց ճանաչուելու և արիւնհեղութեան,
հասնել մտադրուած նպատակին։ Բայց գիշերուայ
արթուն հսկող գեղջիկուհի Թէլլուն չէր քնում։
Նա իւր կամ մարդու մահը ոչինչ էր համարում,
միայն թէ աւազակներին տէր-Սարգսի ձեռքը մատ-
նէր՝ պատժել տալ կարողանար։ Աւազակներն էլ
էին երկիւղի մէջ, երկար սպասել չէին կարող,
հալածողները կը հասնէին։ Վերջապէս նրանք հա-
մոգուեցին, որ թէ այսպէս, թէ այնպէս, վերջն
անկասկած իրենց մահ, տանջանք և կորուստ պի-
տի լինի փնտռող աւազակապետ աղալարի և կամ
տէր-Սարգսի կողմից, վճռեցին հետևանքի մասին
չմտածել, Սլլահի կամքին թողնել այն և յարձա-
կուել անշուշտ։

Գ.

Հարաւային քամին դեռ փչում էր։

Ամպերը նոսրացել և երամ-երամ ցրուել էին
երկնքի ճակատին։ Լուսինը եայլադի ընդարձակ և
ամբողջ հորիզոնափակ ամպերի տակ կատարել էր
իւր գիշերային շրջանը և Համդի սարի հորիզոնի
արևմտեան սահմանի վրայ պռունդ արած՝ թոյլ,
շեղաշող լուսով, հազիւ թէ կերպարանափոխել էր
խաւար տեսարանը, այնպէս, որ վրանների, անա-

սուսներին, շրջապատող անտառների և ձորերի ըստուերները նկատելի էր դարձել:

— Ե՛կան, եկան... — լսուեց Թէլլուի զօրեղ ձայնը:

Յանկարծահաս ձիերի ոտների թմփթմփոցից հօտն ու երամակը, նախիրն ու ջուկը «գը՛ռռ» արին, խրտնեցին, ոտի տակ տուին թէ իրար և թէ թաղնուած կանանց ու երեխանց...

— Վայ, վայ...

— Ո՛ւ՛՛՛՛...

— Վայ մեռայ, վայ... — ահաբեկ ձայներն ըստ պէսպէս իրար խառնուեցին. բայց երբ աւագակների տսիական հրացանները մթուժեան մէջ հուրհրատին տալով ճայթեցին մէկը միւսի քամակից, թուլասիրտները լքացան և բոլորը ձայները միանգամից կտրեցին. աւագակները շներին թրատելով շրջապատեցին Քամալանց Ղալին*), ուր գտնուում էին Քամալանց ձիերը: Թէլլուի ու Մարտիրոսի ձայնն էր լսուում միայն, մնացածներից ոչ ոք չկար: Երկիւղն այնքան էր ազդել փախչողների վրայ, որ նրանք խրտնած հարիւրաւոր անասունների ոտների տակ տրօրուելուց, փոսի, ձորի մէջ կամ քար ու փետով ընկնելիս, ամենևին ձայն չէին հանում:

*) Ղալը գերաններով ու ձողերով շրջապատած մի տեղ է: Ղալա կամ գալա թուրքերէն խօսք է, որ բերդ կնշանակէ, իսկ մեղանում զալ կամ աղալ սահմանափակած փարախ է կենդանիների համար:

ճիշտ այն դրութեան մէջ էին խեղճերը, ինչ դրութեան մէջ լինում են թխսի ձագերը՝ բազէն կամ զէօրան գլխներին պտտուելու ժամանակ. նրանցից ամեն մէկը քարի, փայտի կամ թմբի ու ճուճի ետև էր մտել, որպէս զի պատսպարուի...: Հրացանների ճայթիւնից շները հեծկտում, կալանչկալանչ էին գալիս. ոչ ոք օգնութեան հասնել չէր կարողանում Թէլլուին, որն իւր հաւատարիմ շների հետ միասին պիտի մարտնչէր վտանգի հետ: Թէլլուն յոյսը միայն իւր սրտի ու ոյժի վրայ էր դրել. մարդը տկար, բոպէն նեղ էր և վտանգն ահեղ ու տաքնապալի...

— Ե՛հ, էլ ի՛նչ ժամանակ կորցնեմ. — ասաց նա, առիւծի պէս նետուեց դէպի վրանը, քանդեց խնոցու չաթմաները, մինը տուեց մարդուն, միւսն ինքն առնելով՝ կալծակի նման խիզախեց դէպի աւագակները՝ գէնքի դէմ փայտերով կռուելու: Թէլլուն միևնույն ժամանակ քաջալերում էր իւր ամուսնուն.

— Մարդիրոս, աղուէսները փախան. — ասում էր նա ականարկելով վախկոտ հարևաններին. — Մենք ենք մեր յոյսը, կալնի, մեռի, փախչես ո՛չ, զո՛չաղ կաց, աշխատի մէջքիցս չհեռանալ. էս շները թւանքնին դարդակեցին, էլ լցնիլու ժամանակ չեմ տալու, քե տո՛ւր չտաս, դըգանակդ քանի ջան ունես պտտի...: որ թիքա-թիքա կտրտեն էլ՝ փախչես ո՛չ. գիտենաս, որ թուրքերը կը ծըծաղեն՝ կասեն, թէ «Հայը կնիկը ետղու բերանին թո-

դեց ու փախաւ: Նամուսդ էս շներին չտաս, աշխատի ճնանչել, նշան դնել վրներին (վիրաւորել):

Այ շուն, մնին ճնանչեցի, աղուհացներս անքերը կալած Շահնազարն ա: Այ շուն, դու տէր-Սարգսի անըմը մտիցդ գցել ես. — բարկութեամբ լցուած նա ասաց աւազակներից մէկին և բարձրաձայն կանչեց փախչողներին:

— Միտներդ պահեցէք, մեզ որ սպանեն, տէր-Սրգսին ասեցէք, որ աւազակներից մինը Շահնազարն էր... Մարդիրոս, դէ, հմիկանց եդն էլ ասես ոչ, թէ սրանք մեզ սպանիլ դեն ու փախչիլ. տէր-Սրգիսը հաշիւ կուզի Շահնազարից. էս շները օձի ծակըմն էլ որ լեն՝ գտնիլու ա նա, ղոհաղ կազ, մէջքս պըհի...

Այդպէս քաջալերում էր գեղջիկահին իւր ամուսնուն և սպառնալիք տալով թշնամիներին, իւր ուժեղ ձեռներով խնոցու չաթմաները պտտում շփոթեցնում էր նրանց:

— Այ Մարդիրոս, կնիկդ ջահիլ ա, քե սպանիլ կտայ. ասա սուս կենայ, մեզ մի ձի ա հարկաւոր, ուրիշ բանի ձեռք չենք տալ. — ասաց ձիաւորներից մի ծանօթ ձայն թուրքերէն լեզուով:

— Ձեզ պէս շներին, անաղուհաց շներին, ես ձի չեմ տալ. — վստահութեամբ թուրքերին իրենց լեզուով պատասխանեց Թէլլուն:

Լոյսը բացուելու վրայ էր. աւազակները տեսնելով, որ ճանաչուեցին և թէ իրենց նպատակին հասնեն-չհասնեն, միևնույն է, առանց պատժի չեն

ազատուելու Սարգիս քահանայից, յանկարծ երկու ամուսինների արանքը կտրեցին, միմեանցից բաժանեցին: Մարտիրոսը մնաց զալի դրանը՝ գլուխը չորս հսկայ աւազակների թրերի տակ, որոնք ուզում էին հատել, եթէ փոքր ինչ ընդդիմանար, իսկ հինգերորդը Թէլլուի առաջը դատարկ հրացանով փակել էր:

— Եթէ ձայն հանես, զիւլլախորով կանեմ. — սուտ տեղից սպառնաց աւազակը:

— Այ անաղուհաց, ան ձեռիս հաց ու կերակուրն աչքերդ ունի (բռնի), թւանքով ես շնորհակալութիւն անըմ. ինձ սպանելուց ետն էլ պէտք ա ասես, թէ ղոչաղութին եմ արել՝ կնիկ եմ սպանել. — Թէլլու հարսը արհամարհանքով նստատեղ ծանօթ աւազակին և արագութեամբ դարձաւ Մարտիրոսին.

— Այ, էս անաղուհացն առաջս կտրել ա, ամա էս ա վեր եմ գցըմ ու քե հասնեմ. զալի դուռը պըհի, բաց չանես. թրերից չը վախես, ղարաղորխու են տալի քե, նամուսդ չտաս..., — ասաց ու նորից դարձաւ աւազակին.

— Աղաքս կտրիլ մի, թւանքդ քե քաշի, գըլխինս լաճակ ա, ամօթ ունեցիր...

Թուրքն ականջ չդրեց, «գոյմանամ» — չեմ թողնիլ. — սպառ ասաց:

Աւազակներն ամեն կերպ աշխատում էին վախեցնել. նրանք սրերը հանած սպառնում էին շարունակ: Նրանցից մինը մի քանի անգամ կրկնեց հետևեալ խօսքերը.

—Այ՛ Մարգրոս, կնիկարմատի թար ու թոհ-
մաթին անգաճ մի դնիլ, դուռը բաց արա:

Այդ խօսքերը Թէլլուն աւելի գրգռեցին:

—Բաց չանես.— ուժգին ծղրտաց համբերու-
թիւնը հատած գեղջկուհին և շարժուեց դէպի իւր
այրը: Թուրքը դատարկ հրացանը ետ քաշեց և
հէնց ուզում էր պատեանից դուրս հանել իւր
պարսկական կէռտիկ թուրը, որ կտրի կնոջ բազու-
կը, բայց Թէլլուն ձեռին թքեց, պտտեց ահագին
չաթման և ժամանակ չտալով նրան՝ մին շեպեց
թուրքի սուրընկալ թեւին, երկրորդ անգամ ձիու
կողախառը՝ ազգրի մօտ՝ փորի թոյլ տեղին թէ չէ,
ձին խրխնջաց, գետնովը դիպաւ՝ տիրոջն տակովն
արաւ, որի թուրը ճքաց, կոտորուեց կիսից և պա-
տեանի հետ միասին խրուեց գետնի մէջ: Թէլլուն
ընկածին ալ ևս չհարուածեց՝ սխալ գործեց. նա
անհամբեր թռաւ դէպի Մարտիրոսը, որ օգնէ նը-
րան, սակայն ուշ էր, գլորուող թուրքի հետ նա
ևս ընկել էր. թրերի մի քանի հարուածներից գը-
լուխը ճեղքուած՝ փռուած էր գետնին և առիւնն
առատ հոսում, բլբլբլում էր նրա վերքերից...:
Աւազակները դալի դուռը քանդելով, ձիերի ջոկն ա-
ռաջ արին, քշեցին դէպի քարափը, իսկ Թէլլուն շփո-
թուել էր, ուզում էր հետեւել նրանց, որ տեսնէ,
թէ ո՞ր կողմն են տանում, քրպէս զի միւս օրը հետ-
խազ անել տայ, բայց յանկարծ, տապալուած թուր-
քըն ուշքի գալով, անակնկալ կերպով դատարկ հրա-
ցանով ուժգին հարուածեց, նրա աջ բազուկը թը-

լացրեց, մտրակեց ձիուն և հասաւ ընկերներին, թրի
կոտորուածքը Թէլլուն յաղթութեան նշան թող-
նելով: Թէլլուն ընկաւ գետին, աչքերը անուշքի
պէս յառեց նրանց ետեւից մինչև որ անյայտացան
մթութեան մէջ: Գեղջկուհին ուշքի գալով, տեսաւ,
որ Մարտիրոսն արեան ծովի մէջ պտոյտ է գալիս
և գետնից խոտեր պռճոկում:

—Այ՛. վշտահար աղաղակեց նա, դրկեց ամուս-
նուն, տարաւ վրանում դարման անելու, բայց ի
զո՛ւր, կենդանացնելու յոյս չր կար:

ՊԵ.

Լոյսը բացուեցաւ. օրի տեսարանը տխուր էր:
Առաւօտեան արեգակը խաւար հորիզոնի սահմա-
նազծի վրայ ականջի ձևով պոռնոգ էր արել՝
առանց շող ու ճառագայթի, մուգ արեան գոյնով:
Արեւելեան զովախառն քամին մեղմօրէն շոյում էր
թեթեւասուն տերեւներն ու խոտերը. երկինքը կըր-
կին մռայլոտել, լուսինը վաղուց գնացել թագ էր
կացել Գեօլբուլաղ սարի ետեւում: Թէլլու հարսը
վշտահար, դալկացած դէմքով նստած էր արիւն-
քամ եղած մահամերձ վերաւորի փեղքուած գլխի
մօտ. նա արիւն արտասուք էր կաթկաթեցնում
թուխ-թուխ աչքերից. միւս սարեցի կանայք նոյն-
պէս շարուած Մարտիրոսի շնչասպառ մարմնի
շուրջը, միմեանց ձայնակցելով՝ պարսկական մեղմ
և տխուր եղանակով ողբում, կոծում էին և պո-

կոտուժ մագները: Վերաւորի գլխից և մարմնի մի-
քանի տեղերից հոսող տրիւնը դադարել էր արդէն,
և նա ծանր տրըփում, հեւռում էր շարունակ,
որով աւելի ևս կրակ էր գցում սգուորների ջիգարն
ու թոքը, գուշակելով՝ որ Թէլլուն շուտով այրիա-
նալու էր ազրայիլ հասակում: Գոյժը կայծական
արագութեամբ հասաւ Խաչթառակ գիւղը՝ Մարտի-
րոսի եղբայրներին և Լալի գիւղը՝ տէր-Սարգսին.
նրանք գիւղացիների հետ միասին վշտաւէտ սարը
բարձրացան: Ամբողջ օրէն վայ էր տալիս: Վայոցի
ձայներն աւելի շատացան եկողների կողմից. նրանք
արդէն անշնչացած դիակը նշափայտի*) վրայ կա-
պեցին և սգուորների բազմութեան հետ գիւղն
իջեցրին անտառի միջով, ուր լացի ձայները ներ-
դաշնակ արձագանքներով կարծես ամբողջ անտա-
ռը սգի մէջ էին դրել...

Գիւղն իջեցնելուն պէս՝ տէր-Սարգսի կարգադ-
րութեամբ, անմիջապէս ամփոփեցին սպանուածի
մարմինը՝ Թէլլուն անցքը նկարագրեց տէր-Սարգսին
և ասաց.

— Ս.ղպէր ջան, ինձ էն վախտը մխիթարած
կլնես, եբոր աւազակներին ձեռքները ետեւները

*) Երկու հասարակ ձողեր են, որոնք հին ժամա-
նակ ննջեցեալին հանգստարան տանելու համար էին
ծառայում: Աւանդութիւնն ասում է, որ դրանք Ադա-
մի ժամանակից են մնացած. այժմ թուրքերն են գոր-
ծածում:

կապոտած շհանց կտաս ինձ: Մինը Շահնազարն
էր, մինը Մհամադը:

— Մէկէլներին ճնաչեցիր ո՞չ:

— ձնաչեցի, նրանք էլ Ղազինի տղեքն ին...

— Լալ. — ասաց քահանան, գէնքերը կապեց
ու հեծաւ իւր ձին...

Ե.

Տէր Սարգիսը Լալի գիւղացի մի քաջ տղամարդ
էր և կտրիճ քահանայ*): Նա կարճ հասակով, լիքը
բնով, լայն կրծքով ու թիկունքով, գոյնը սև, քի-
թը մեծ և բուլթ, աչքերը խոշոր, յօնքերը խիտ
և մազ ու մորուսը թուխ մազերով էր ծածկուած,
ձայնն ահարկու էր իր հօրեղբայր Խաչաւորի նման,
բայց աւելի ազդու և սպառնալի, խի դէմքը խո-
թոռուած, հայեացքը սոսկալի... Նա որ թնդեց-
նում էր իւր ձայնը և բարկութեան հայեացք ձգում,
հարիւրաւոր մարդիկ ահաւոր վիշապի ճիրաննե-
րի մէջ էին զգում իրենց: Տէր-Սարգիսը իւր փեսի
մահէից ու թաղումից անմիջապէս յետոյ, միքանի
ընտրովի քաջ երիտասարդներ զինեց, բուն Ղազա-
խի և Ղազախ-Շամշադնի ահաւոր և աւազակաբնակ
անտառներն ընկաւ, որ գտնի իւր քրոջն անբախ-
տացնող աւազակներին: Կտրիճ քահանան Խաչաւորի

*) Նրան 1864 թուին Մակար Սրբազանն էր ձեռ-
նադրել Թիֆլիսում:

աջ կողմն էր և նրա հօր տան անսասան սիւնը: Երկուսը միասին նշանաւոր և յայտնի յարգանք վայելող քաջեր էին Ղազախի գաւառում, թուրք ու հայի մէջ. ամենքը նրանց խորհրդով գործ էին սկսում և անունով սպառնում իրենց հակառակորդին: Ղազախի յատնի աւազակներն անգամ վախենում էին նրանցից. ամեն ոք աշխատում էր այդ երկու հերոսների հետ բարեկամանալ, որովհետեւ, հակառակ դէպքում, անսլացման, առանց կասկածի, յաղթւում և սպառնում էին: Նրանք հին Եգանանց *) ազգիցն էին: «Դիւրբողլուի, իգիթների ջինս են», այդպէս էին անւանում նրանց զիւղացիները: Բայց նրանք գրւում էին՝ «Աղաբովեանց Վարդան, Սարգիս»: Տէր-Սարգիսը, զեռ նորընծայ ժամանակ, Մատթէոս կաթողիկոսից Խաչ ու խառափիլօնով էր պարգեւատրուել, իսկ Խաչաւորը, Դաղստանի պատերազմում իւր քաջութեան համար կուրծքը զարդարել էր քաջամարտիկ հերոսներին տրուող Գէորգեան երրորդ աստիճան շքանշանով ու խաչով, որի պատճառով էլ Խաչաւոր էր կոչւում: Զոյգ հերոսները միասին լծուած՝ մինը երիտասարդ, երկրորդն այրական հասակում, Բէհբուդեանի պատերազմների ժամանակ, թուրքաց, պարսից և ... ձեռքից հալածուած հայերի պաշտպան և հովանաւոր էին հանդիսանում: Այս այն ժամանակն էր,

*) Գիւղացիք ասում են, որ «Մեղիք-Եգանի ցեղից էին» նրանք:

երբ Ղազախի գաւառում զեռ Ֆիգիքական ուժն էր թագաւորում, եւրոպական զէնքի փոխանակ ստիական կոմբալագլուխ դազանակներն էին գործ տեսնում. այս այն ժամանակն էր, երբ ռուսաց Արծիւը իւր թւերի տակ զեռ նոր էր հովանաւորում անբախտ հայերին. Ղազախում զեռ այժմեան կառավարչական կազմակերպութիւնը՝ գաւառապետ, պըրիստաւներ, հաշտարար դատաւորներ, զիւղական այժմեան տանուտէրներ և այլն զեռ հաստատուած չէին, այլ միայն մի գաւառական ընդհանուր դատաւոր կար, որ տեղական ժողովրդից «Դիւանաբէգի» էր կոչւում: Դիւանաբէգու ժամանակ Ղազախն աւազականոց էր դարձել: Դիւանաբէգին շարունակ աւազակներ էր դատաքննում, բայց քչերին էր աքսորում. սա էլ իւր պատճառն ունէր, կաշառքը մութը տեղը լուսաւորում էր, նայելով թէ բողոքատուներն ու մեղադրուողները ինչ խելքի ու ուժի տէր էին...

Ջ.

— Տղէք, էստեղ իրարից պէտք ա բաժանուենք. — ասաց տէր-Սարգիսն իւր ընկերներին մի ահռելի խիտ անտառի խորքում, որտեղից արիւնի հոտ էր փչում:

— Տէր-տէր, որ էրկու-էրկու գնանք լաւ կլի. անուել չի՝ բէյդափիլ դուս կլթափուեն վնաս կտան...

— Զէ, էրկու-էրկու լաւ չի, զաչաղին պէտք ա

ամեն կողմից վրատանք, որ կրենանք շըշկլացնել. դէհ, էլ խօսալու վախտ չի, ոնց որ ասըմ եմ, լսեցէք: Անգաճներդ ծինու պահեցէք, շվացնեմ թէ չէ իմացէք, որ գտել եմ նրանց:

— Որ գտնենք, մենք էլ շվացնենք:

— Անպատճառ:

— Շը՛շու. — մի քանի ըոպէից յետոյ մի խուլ շվոցի ձայն լսուեցաւ. երիտասարդները ժողովուեցան տէր-Սարգսի մօտ:

— Տղէք, թըւանքներիդ աղղօթի տուէք, գիւլ-լէքդ հաղիւր պահեցէք:

— Ի՞նչ ա, տէր-տէր, ըրեացել են:

— Հա՛:

— Ո՞րտեղ են:

— Հըէ՛ հա՛, էն ծառի տակ քնոտած են:

— Աշխատենք հենց անել, որ չզարթնեն. — ասաց ընկերներից մէկը:

— Դէհ, էլ ժամանակ մի կորցնէք, չորս ղուերնին կտրեցէք, թողաք ոչ գէնք առնեն:

Զինաթափ աւազակները աչքները բաց, լեզուները կապ մնացին յանկարծ: Կտրիճները թոյլ չը տուին նրանց, որ տեղներից շարժուեն:

— Դէմադըմ քի «Իլան» բզա վուրաշաղ գը՛ր — (չասացի՞ թէ օձը մեզ պիտի տա՛յ). — դողդողալով ասաց աւազակներից մէկը...

Տէր-Սարգսին յաջողուեց աւազակներին բռնել նոյն իսկ իրենց փախցրած գէօգալ սիրեկանի աչքի առաջ: Առաւօտ էր արդէն: Տէր-Սարգիսը ձեռ-

ները քամակներին թոկերով կապոտեց և կորկում լծած անասունների պէս առաջ արաւ, քչեց Խաչ-թառակի մօտով, տարաւ. Ղազախի թուրքաբնակ Սալահլու գիւղը, որտեղ նստում էր գաւառական ընդհանուր դատաւոր Իլանբէգին, նրան յանձնեց որ բանտարկի և անյապաղ քննի գործը, իսկ ինքը վերադարձաւ գիւղը:

Է.

Բանտարկեալների լուրը տարածուեց ամբողջ Սալահլուի շրջանում: Ամեն կողմից թուրք աղալարներ ու սուազակապետներ ժողովուեցին Սալահլու: Ամբօքը կիտուեց Դիւանխանի առաջ. նրանք մանաւանդ նորեկները, հարց ու փորձ էին անում միմեանց՝ ովքեր են բռնուածները:

— Շահնազարը, Մհամմադը... և այլն:

— Օ՛հ, օ՛հ, օ՛հ, ափսոս իգիթներ. — ասում էին նրանք:

— Բռնողն ով ա:

— Լալաքեանդցի Իլանը. — պատասխանում էին նրանց:

— Հա ա՛:

— Հա՛:

— Հայը կարացել ա էտ իգիթներին բռնել:

— Էտ հայն ուրիշ հայ ա, բու տեհածներից չի:

— Ինքը բերեց:

— Հա՛:

— Բանի մարդով:

— Հինգ ռաշիդ տղերանցով:

— Խնչպէս:

— Ձեռքներն ետեւները կապոտած...

— Բա ինչ էք ասում էտ մասին:

— Ստըմ ենք Ռիւանբէգուն տեսներք:

— Հայերն ըստեղ են:

— Ձէ, գնացին. — միքանիսն այդ հարցմունքներն էին տալիս իրար, իսկ միւս կողմում ազգեցութիւն ունեցող աղալարներն իրենց շրջապատել էին ամբոխով և մտածում էին, թէ ինչպէս անեն, որ Իլանի ձեռից ազատեն բանտարկեալներին:

Այլ ջամհաթ, մեզ պատիւ չի, որ մի հայ հինգ մարդ կորցնի, մենք էտ մասին պէտք ա հնարքներ գտնենք, ով ինչ կասի:

— Ոչ մի հնարքով Իլանի ձեռից մենք մեր հաւատակիցներին ազատել չենք կարող, միայն, մի հնարք կայ, էնա, որ Ռիւանբէգուն կաշառենք ու... մեզ հարկաւոր ա, որ միքանի աղսողկալու մարդիկ ջոկենք՝ Ռիւանբէգու կուշտը ղրկենք...

Թուրք աղալարները ակնյայտնի տեսնում էին բանտարկուած զիւցազունների ապագայ վտանգը... Նրանք ճանաչում էին Իլանին և շատ անգամ փորձել էին նրա ոյժը: Տէր-Սարգսին նրանք «Իլան» խաճող անունն էին տուել և նախապաշարուած էին Նոյնպէս Խաչաւորի անունով... բայց այնուամենայնիւ ազգային նախանձը՝ մոլեռանդութիւնը, չէր թողնում նրանց անդարբեր գտնուել դէպի

իրենց բանտարկուած զիւցազունները:

Աղալարներն ամեն ջանք ու ճիգ թափում էին կաշառել Ռիւանբէգուն, որպէս զի ազատեն աւազակներին:

— Ես ձեզ շատ եմ սիրում, քան թէ հային. — ասում էր թուրք Ռիւանբէգին. — բայց նա, այս հինգ հոգու պատճառով, ձեզ, մինչև անգամ ինձ էլ, մեծ վնաս կտայ...

— Վայ, վայ. — նախապաշարուելով զարմանում էին թուրքերը և իրենց մէջ ասում, «Ռիւանբէգին էլ ա վախենում հայիցը...»: Նրանք միքանի անգամ գնացին Ռիւանբէգու մօտ, խնդրեցին, մեծ-մեծ խոստումներ արին..., բայց Ռիւանբէգու վերջին խօսքն այս եղաւ «Տեսներք, կը փորձենք»...

— Պէտք է ազատենք մերեղբայրներին. — ասում էին նրանք:

Այս թուրքերի սուրբ սովորութիւններից և գովելի յատկութիւններից մինն է, որ ինչ կուզէ լինի նեղն ընկած արիւնարբու թշնամուն անգամ օգնութեան կհասնեն, եթէ միայն նա թուրք է, իրենց ազգից, հաւատակից է, եթէ Իսլամի կրօնն է դաւանում: Այդպիսի դէպքում թուրքերի մէջ սէր ու միաբանութիւն է նկատուում:

Ը.

Տէր-Սարգսի բողոքի և խիստ պահանջի համաձայն, Ռիւանբէգին գործի քննութիւնը շուտ նը-

շանակեց. նա ետստուլ ուղարկեց հրաւիրեց Թէլլուին իւր եղբօր հետ միասին: Քոյր ու եղբայր ձի հեծան կէս գիշերին և մի թուրք չափարի հետ խաչ-թառակ գիւղից ճանապարհ ընկան դէպի Սալահլու:

— Տէր-տէրն ու Թէլլուն Սալահլու գնացին, ձիաներդ թամբեցէք, ետրաղնիդ սարքեցէք ետևներից գնանք. — ասաց խաչաւորը և երեք ժամ չանցած, վեց հայ ձիաւորներ ճանապարհ ընկան նոյնպէս դէպի Սալահլու:

— Տղեք, բան ա, ասուիլ չի, եթէ ընտեղ թուրքերը մի անպատիւ խօսք ասեն տէր-Սարգսին, էլ մտիկ չանէք, հայու թիւներդ շհանց տուէք, ամա երկար չսպասէք, թուրքերը սիրտ կառնեն ձեր թուլութեանից, թուր ու թւանք քաշեցէք..., ասաց խաչաւորը:

Թ.

Տէր-Սարգիսը ճանապարհին քրոջ հետ զբոյց էր անում, որի նիւթն էր յայտնի գործը: Նա Թէլլուին ծանօթացնում էր տեղական օրէնքների, դատաստանական գործերի, դատաւորի գեղծումների՝ արդարութեան, անարդարութեան և կաշառակերութեան հետ. սովորեցնում, զգուշացնում էր Թէլլուին, թէ ինչպէս և ինչ ձևով պէտք է պատասխանէ Ռիւանբէգու չարանպատակ և մոլորամիտ հարց ու փորձերին, ցոյց տալով, որ ինքը անմիտ հայ կանանցից չէ: Քոյրը յանձն էր առնում կատա-

րել եղբօր ասածները և շարժուել նրա խոհեմ խորհուրդներով: Նրանք այդպէս խօսելով, խորհելով ու մտրակելով ձիերին, Ռիւանբի և այժմեան Ղազախ քաղաքի մեծ հարթավայրով անցան դէպի վայր, մօտեցան Սալահլու թրքաբնակ գիւղին:

Պաւլօտեան արեգակը նոր էր ծագել և արեգնային թէք ճառագայթներով արդէն լուսաւորել էր Սալահլուի ճալի մեծ հարթավայրը. մեղմ գեփիւռ էր փչում: Թուրք հովիւներն ու նախրչիւները սարերից, եայլաղներից նոր «արան» էին քօչել. հօտ ու նախիրը սփռուած՝ արածում էին արօտներում: Գիւղերից հեռու, խառնիխառն կերպով վեր էին թողել քօչուր սալները, որոնց արանքներում սարեցիները կրակներ էին վառել. այս և այն սալի ու կրակների շուրջը, խմբուել էին բազմաթիւ գամփոռներ, որոնք դեռ առաւօտեան լակը չէին լափել բարկացած ժանգուժէն էին անում և հեռուից անցնող օտարին նկատելուն պէս՝ ահագին խմբերով իսկոյն հասնում և ուզում էին պատառտել: Թուրքերը քուրքներն ուսներին էին ձգել, «իբրուխները»*) ջրով լցրել և այս ու այն փոսում պսպաճ իրենց ծէսն էին կատարում: Շատերն այդ ծէսը վերջացրած, քուրքները գետնի վրայ փռած «նամազ» էին անում: Նամազը մահմետա-

*) Իբրուխը պղնձէ կամ չուգունի չայնիկի նման աման է, որ իւրաքանչիւր մահմեդական լուացուելու համար է գործ ածում:

կանների սրտեռանդն աղօթքն է: Նրանք փռած շորի վրայ նախ կանգնում էին, ապա չորում գետնին, վեր կենում, ձեռքները խորհրդաւոր հայեացքներով յետևներին, ականջներին ու գլխներին դնում, «Եւ Մըհամմադ» մըմնջում էին, կրկին ընկնում գետնին, երկրպագում, գլուխները գետնին տնկում, տտուզները ցից դնում, վրադալիս, ձեռքի սփերը բաց տարածում դէպի վեր, ապա կանգնում մորուսները փայփայում «Սաֆրալլահ» գոչում, երեսները դէպի արեւմուտք, ձեռքները դէպի երկինք մեկնում և սաստիկ դողդողացնելով և մեծ երկկեղածութեամբ Մահմեդի անուշով Ալլահից ողորմութիւն էին խնդրում ու շնորհակալութիւն անում: Իսկ կանայք այդ վաղուց վերջացրած, Աղստե գետի կողմից ջրով լի կուժներն ու սափորները շալակած, ջուր էին բերում լուացքի, կերակուրների և շների լափի հոգսը տեսնելու համար: Սալերից փոքր ինչ հեռու, միքանի թուրք երիտասարդներ մորթած ոչխարներն ուռենի ծառերից կախած՝ սուր դանակները ձեռներին, թեքները ետքաշած մինչև արմուկները, մաշկում էին: Սարգիսն ու Թէլլու հարսը այդ ամենի միջով անցան համարձակ. ոչ մի շուն չը հաջեց նրանց վրայ, քոչւորները նոյնպէս ճանաչում էին Իլանին, ոտքի կանգնեցին և շներին չթողին, որ ձայն հանեն:

Փ.

Սալահլու գիւղում, մի նահապետական սրահի առաջ, կիտուած էր թուրք ամբօխը: Նրա ուշադրութիւնը դարձաւ երկու ձիաւորների կողմը, որոնք ազատ ու համարձակ վարում էին իրենց ձիերը դէպի դատարան:

— Ու՛րքեր են էս եկողները. — ասացին թուրքերը: Ամենքը լուռ նայեցին եկողների կողմը:

— Մի՛նն էն հայ քէշիշն ա, միւսն էլ իր քերը:

— Ի՞նչ ղոչաղ կինարմատ ա, կարծես թէ ըսկի հայի կնիկ չլի. — ասաց մէկը:

— Էնղալդի աղբօր քերն էլ տհենց կլի էլի. — ասաց մի ուրիշը:

Ձիաւորները եկան և իսկոյն, միանուազ իշան ձիերից, ամենքը փափախները վերցնելով գըլուխ տուին քէշիշին, որը թուր ու դաբանչէն ֆարաջի տակից կախած, հպարտութեամբ սկսեց քայլել մի աղալար թուրքի հետ, իսկ Թէլլուն կանաչ-կարմիր քաթիպէն պատատելով նստեց մի թախտի վրայ: Դիւանբէգու խանըմը դուրս եկաւ, բարևեց հայ գեղջկուհուն, նստեց նրա կողքին ու սկսեց թուրքերէն լեզուով զրոյց անել նրա հետ: Թէլլուն թուրքերէն խօսում էր շատ ճարտար: Թուրքերը զարմացած, ականջ էին դնում հայ կնոջ թուրքերէն բարբառին և գովաբանում նրան: Տա-

Մահմեդի բոլոր հլու հպատակները ոտքի կանգնեցին:

Դիւանբէգին, որ թախտի գլխին՝ ամենապատուաւոր տեղն էր գրաւում, նախ Թէլլուին կանչեց խօսեցնելու: Մոլլան կրկին դուրս գնաց:

— Ա՛, քիր, պատմիր գանգատդ. — ասաց Դիւանբէգին: Թէլլուն թուրքերէն լեզուով պատմեց ամենը:

— Հըմի դու էս ջամհաթի մէջ քու դիւշմաններդ կճնանչես:

— Ո՛նց չեմ ճնանչիլ նրանց, որոնց ես իմ ձեռովս կերակրել եմ:

— Կերակրել ես:

— Հա, կերակրել եմ:

— Աւագակներին ես կերակրել. — ասաց Դիւանբէգին, օգտուել կամենալով գեղջիկուհու ասածին:

— Չէ, ես աւագակներ չեմ կերակրել. եբոր քաղցած եկել են մեր տուն՝ հաց եմ տուել, ուղորմացել եմ նրանց:

— Ուրեմն նամարդները, ձեր դոստն են լել, աղուհաց են կերել տանդ և յետոյ մարդուդ սպանել: Լաւ. դէ էն աւագակները, որոնց դու մեղադրեմ ես, էս ջամհաթի մէջ են, թէ կարաս, ճընանչիր, դո՛ւս քաշիր նրանց:

— Մինը սա ա, անըմն էլ Շահնազար ա, տեհէք, էս թուրը սրա վրայ կոտրեցի, ամա ափսո՛ս, որ իրան սաղ թողեցի. — հպարտութեամբ ա-

սաց Թէլլուն և քեաթիպու տակից հանեց աւագակ Շահնազարի կոտրուած սուրը, ցոյց տուեց ամբօխին, դրեց Դիւանբէգու առաջ, բռնեց թշնամու օձիքից և դուրս քաշեց նրան: Նա կրկին, հպարտ հայեացքով, նայեց դէս ու դէն և յանկարծ առիւծի պէս Վրաընկնելով, մէկի և միւսի ձեռքից քաշելով՝ գոչեց.

— Ա՛յ, վրաէրկուսն ու իրեքը. սրանք ին, որ առաջի անգամ թուր բացրացրին Մարգիրոսի գլխին: Ի՛նչ ես աղուհսի պէս կուչ եկել ու մարդկերանց քամակը պրծել, դո՛ւս արի էստեղ. — քաշեց և չորրորդին, հինգերորդին և սկսեց արհամարհել, նախատել ու ասել.

— Ամօթ էլ չէք քաշում, այսօրու շորեր էք կեցել. ի՛նչ է, ուզում էք Թէլլուին խաբել: Կէս գիշերին ետրաղըմբ բազամիշ լած՝ ամեն մինդ մի քածի խաթրու մի մի ազրէիլ իք դառել, տանս աղուհաց կերաք ու մարդիս սպանեցիք, ի՛նչ էք մկան ծակի ման գալի, որ նի՛ մտնէք. գորտեր, սուս մի՛ք անիլ, պատասխան տուէք:

Թուրքերը լուրթեամբ լսում էին հայ կնոջը: Իսկ տէր-Սարգիսը թուխ բեխերի տակ ուրախութունից ծիծաղում, ժպտում էր. աչք ու ունքով անելով սիրտ էր տալիս, որ որքան կարող է համարձակ խօսի:

— Դո՛ւք էք էտ գէօզալի (գեղեցկի) աղուհացակեր թշնամիքը. — կանգնած աւագակներին հարցրեց Դիւանբէգին:

— Ամենևին մենք չենք, մեր տեղը ամենքը կերգուեն, որ անմեղ ենք էտ սպանութեան մէջ։
— Կմկմալով պատասխանեցին աւագակները։

Թէլլուն լուռ նստած ժպտում էր ուրացողների վրայ և խիստ արհամարհանք տածում դէպի նրանց։

— Ուրեմն դուք մարդասպաններ էք։

— Ամենևին, մեր տեղը զամուսններ (երաշխաւորներ) ունենք։

— Այ ջամհադ, ձեզանից ով կ'երդուի սրանց տեղ, — ասաց Դիւանբէգին, դառնալով ամբոխին։

— Մենք կ'երդուենք. — քսանից աւելի աղաներ առաջ կանգնեցին, որոնք շարունակ աչքով էին անում Դիւանբէգուն։ Դիւանբէգին քննութիւնն առ ժամանակ ընդհատեց, մի խումբ աղալարների հետ դուրս գնաց բազը, և սկսեց խորհրդաւոր կերպով խօսել նրանց հետ։ Իսկ տէր-Սարգիսը վրէժ-խնդրութեան հայեացքով նայեց նրանց կողմը և դառնալով ասաց քրոջը։

— Թէլլու, ճամպին մոռացել եմ քե մի բան պահ տալու. դու խուսում, տենում ես էտ քչփր-չոցը, աղալարին Դիւանբէգու ընէխը ոսկր են գցել, նա կրծիլու ա տանջում... Խմացար, թէ բանն ընչքան ա, ուզում են սուտ որդրմ ուտել. ամա հէնց որ մոլլէն դատարան մտնի ու ղուրանն իր փաթաթանով սեղանի վրայ դնի. դու մօտացիր, բէյղափիլ վե կալ և դուս շարտի ու ասա, ես աւագակ մարդկանց որդրմին չեմ հրատարում... Թէլլու

ջան, ես գիդամ, որ դու ղոջաղ ես, ամա էս ա քե պահ եմ տալի վախես ոչ, շարտի, եթէ դու էտ քաջութինը աղալորդ աչքի ղաքին չանես, տես, էս թուրը, ջիգարղանիդ մէջ մի անգամ կը պտտեմ, տեղդ ու տեղդ կ'օղղեմ ու մենակ տուն կը դառնամ...

— Այքի լիս աղպէր ջան, դու որ ինձ անես թէ՛ գնա քարնըվեր դվեր ընկի, գնա ջուրն ընկի խեղտուի, գիդենաս, որ Թէլլուդ իրեսը ետ չի թեքիլ, ուր մնաց, թէ գիւշմանների ղաքին ղուրանը դուս շարտելուց վախենայ՝ քե պէսագրէյիլ աղալէրը քամակիս կաղնած վախտը... ումնից դեմ վախենալ. պատրաստ եմ հրամանդ կատարելու... Թէլլուն պարծենալով պատասխանեց եղբօրը, իսկ նա ուրախանալով քրոջ խօսքերի վրայ, քաջալերեց կրկին։

— Հա, քիրս, ղոջաղ կաց, թուրք կնանիքը կաղնած մտիկ են տալու, ցոյց տու նրանց, որ դու վախլուկ հայ կնանոնցից չես։ Ինձ էլ էստեղ շատերն են ճնանջում թող իմանան, որ դու իմ քիւրն ես, գիլուբողլուի ջինս ես... Դէհ, Թէլլու ջան, պատրաստ, հազիր կաց. Դիւանբէգին տուն մտաւ, հրէ մոլլէն էլ մոնթերը հրաքած գալիս ա։ Հէնց Մհամեդի անըմը տայ թէ չէ, առ ու շարտի։

— Անպատճառ, տհենց կանեմ, ոնց որ դու հրամայեցիր, ասաց Թէլլուն իւր վերջին հաւատարիմ խօսքը և միասին մտան դատարան, ուր մօտ քսան մարդ առաջ կանգնած, երեսները դէպի արևմուտք շրջած՝ պատրաստուում էին երգուելու։

— Եւ Մհաճմադ, փէյղամբար. — սկսեց մոլ-
լէն, բայց Թէլլուն ընդհատեց նրան:

— Ե՛ս աւագակների որդումին հրւատրմ չեմ.
— ասաց ու առիւծի պէս ղուրանը յափշտակեց սե-
ղանի վրայից և դուրս շարտեց:

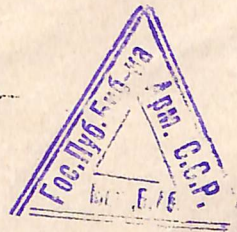
— Վրէժ, վրէժխնդրութիւն յանուն Իսլամի.
— գոռաց մոլլէն. ամբոխը շփոթուեց, չէր իմանում
ինչ անի: Նրանք ճանաչում, գիտէին Իլանին և
նրա թիկնապահ քաջ Խաչաւորին, Ղահրամանին,
Սարհատի տղին, Վանէսին, որոնք Տէր-Սարգսի կրու-
ներն էին Ղազախի հայ գիւղերում: Նրանք՝ թուր-
քերը, գիտէին, որ եթէ տէր-Սարգսին համարձա-
կուեն մի կծու խօսք անգամ ասել, նրա քաջերն
իրենց գիւղերը պիտի կրակեն, ուստի լուռ մնացին
շուարուած:

Մոլլէն շարունակ վրէժխնդրութիւն էր գո-
ռում, բայց Իլանը իր ահարկու գոռոցով որոտաց
ուժգին և լռեցրեց մոլլին: Խանգարեց նրանց բոլոր
մտադրութիւնները, բռնեց անարդար Դիւանբէգու
օձիքից, թափ - թափ արաւ ու ասաց՝ «արդարու-
թիւն» եւ պահանջւում և ո՛չ «կաշառակերութիւն»:

Եթէ գու աւագակներին շուտով չես աքսորիլ,
դու ինքդ կ'աքսորուես նրանց տեղ. — սպառնալի
կերպով ասաց Իլանն և իսկոյն ձի հեծան քոյր ու
եղբայր և մեկնեցին այնտեղից: Այդ դէպքը մեծ ազ-
դեցութիւն գործեց ամենքի վրայ, որոնցից շատերը
գովաբանում էին հայի արու և իգի չտեսնուած
քաջութիւնն ու վստահութիւնը:

Տէր-Սարգիսը Դիւանբէգից անհապաղ բողոքեց
ուր հարկն էր և նա խիստ հրաման ստանալով,
սարսափած կանչեց աղալարներին և լեռ տալով
ստացած կաշառքները, խնդրեց, որ քննութեան
ժամանակ իրեն պաշտպանեն. ապա երկու մարդ
պատրաստեց և ուղարկեց Իլանի մօտ, որ ներողու-
թիւն խնդրեն նրան:

Անմիջապէս սկսուեց գործի քննութիւնը և
աւագակները 12 տարով սիբիր աքսորուեցին: Դիւան-
բէգին՝ նոր ճանանչեց թէ ո՞վ է Իլանը, սկսեց
խաթրն առնել, բարեկամանալ, բայց Իլանն իր ա-
սածի տէրն էր, նրան վռնգել տուեց շուտով:
Ղազախի ժողովրդի դիւցազն քահանան սրանից 28
տարի առաջ կնքեց իւր մահկանացուն և ամփոփուեց
Ղալի գիւղի հանդի ձորակի գլխին գտնուող հայոց
հանգստարանում: Այն օրից մինչև այսօր շատ թուրք
ուհայ դեռ յիշում են տէր-Սարգսին, իսկ Թէլլուն
68 տարեկան հասակում դեռ կենդանի է, թէև
պառաւ, բայց նոյն հոգու յատկութիւնը պահել է
մինչև օրս. նա այժմ էլ աշխատում է ընտանեկան
գործերի մէջ. նա Համզի ու բուզխանի եայլաղնե-
րում էլի սիրտ է տալիս հովիւներին, որ ղիմադրեն
գող աւագակներին — հայի թշնամիներին:



29 MAY 2013

ՀՀ Ազգային գրադարան



NL0552029

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

և ամեն զանազանի վերջը այս կը տեսնի

ՄՈՌԱՅՈՒԱԾ ԱՇԽԱՐՀԻ

Բ. ԳԻՐԳԸ



ԳԻՆՆ Է 60 ԿՈՊԵԿ

2948